

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ**

Н.М. ПУГАЧОВА

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

**конспект лекцій
для студентів економічних спеціальностей**

**ОДЕСА
ОНУ
2018**

УДК 332.1(477):316.32(042.4)
П80

Укладач: викладач кафедри економічної теорії та історії економічної думки
ОНУ імені І.І. Мечникова **Пугачова Н.М.**

Пугачова Н.М.

Економіка України у глобальному середовищі / Н.М. Пугачова. Конспект
лекцій. Одеса: [електронний ресурс], 2018. – 135 с.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту математики, економіки та
механіки, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, протокол
№ 3 від 20.12.2017 р.

Рецензенти:

Горняк О.В. – д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії та історії
економічної думки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
Ніколаєв Ю.О. – к.е.н., доцент кафедри світового господарства та
міжнародних економічних відносин

Конспект лекцій написано відповідно до програми навчальної дисципліни
«Економіка України у глобальному середовищі» для студентів економічних
спеціальностей. У ньому висвітлюються питання, які охоплюють розвиток
економіки України в галузевому та регіональному вимірі, як теоретичні, так і
прикладні аспекти. Структура конспекту лекцій складається з двох змістовних
модулів, які розглядають проблеми розвитку економіки України.

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП.....	4
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ I «Теоретичні основи курсу».....	6
ТЕМА 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.....	6
ТЕМА 2. Теорії і концепції розміщення продуктивних сил.....	16
ТЕМА 3. Закономірності, принципи і чинники розміщення продуктивних сил.....	26
ТЕМА 4. Економічне районування.....	34
ТЕМА 5. Населення і трудові ресурси.....	46
ТЕМА 6. Природно-ресурсний потенціал України і його економічна оцінка...	66
Завдання для підготовки до модульного контролю I.....	78
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II «Економіка України та її галузева структура».....	80
ТЕМА 7. Господарський комплекс України, особливості структури, трансформація в ринкових умовах.....	80
ТЕМА 8. Міжгалузеві комплекси та їх роль у розвитку економіки України.....	90
ТЕМА 9. Економіка регіонів.....	125
Завдання для підготовки до модульного контролю II.....	131
Завдання для підсумкового контролю.....	132
РЕКОМЕНДОВАНА І ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	133

ВСТУП

Метою курсу є формування комплексного, просторового сприйняття економіки з позицій активізації людського фактора, необхідності врахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних, соціальних, екологічних та інших проблем; вивчення проблем раціонального використання природно-господарського потенціалу та розвитку міжгалузевих комплексів і регіонів України; наукова інтерпретація сучасних інтеграційних регіональних, міжрегіональних і міждержавних економічних процесів та інвестиційної політики регіонального розвитку.

Завдання: вивчення теоретико-методологічних і методичних основ розміщення виробництв та галузей суспільного господарства, умов і факторів територіальної організації продуктивних сил України, що дасть можливість майбутньому фахівцеві вирішувати проблеми впевнено орієнтуючись на економічні перспективи та виходячи з аналітичної оцінки економічних реалій.

Очікувані результати (набута компетентність) — після вивчення дисципліни майбутній фахівець повинен:

Знати:

- сучасні досягнення в галузі теорії та практики розміщення та розвитку продуктивних сил регіонів України;
- методологію комплексного розвитку продуктивних сил територій;
- принципи, критерії та схеми економічного районування України;
- сучасний стан, проблеми, а також перспективи розвитку регіонів різних рангів у розрізі оцінки природно-ресурсного, демографічного та виробничого потенціалу;
- територіальну організацію міжгалузевих комплексів і їх розміщення по території України;
- соціально-економічні передумови розвитку, спеціалізацію, функціонально-галузеву і територіальну структуру виробничої та соціальної сфери;
- основні регіональні проблеми, ймовірні шляхи їх ефективного вирішення та перспективи регіонального розвитку.

Вміти:

- послідовно і логічно викладати зміст навчального матеріалів письмовому вигляді в ході поточного контролю та під час проміжного або підсумкового контролю з економічних проблеми розвитку продуктивних сил і регіональної економіки;
- вирішувати на конкретних прикладах економічні завдання з раціоналізації розвитку та розміщення продуктивних сил, визначити економічну ефективність цього процесу;
- розв'язувати задачі з розміщення продуктивних сил і регіональної економіки;
- самостійно готувати завершальні письмові роботи, які висвітлюють актуальні питання розвитку та розміщення продуктивних сил, а також регіональної економіки;
- вміло подавати досягнуті результати самостійного дослідження з

використанням сучасних технічних досягнень.

Цей конспект по структурі складається з 2-х змістовних модулів. У першій частині (теми 1 – 6) представлені теоретичні аспекти просторової організації господарства. У другій частині (теми 7, 8) розглядається економіка України, її галузева структура та основні міжгалузеві комплекси, а тема 9 присвячена економіці регіону і в конспекті для прикладу приведена характеристика одного макроекономічного району України (Столичного).

Всі завдання поставлені в цьому курсі повинні бути вирішені при умові самостійної роботи студентів, та включати в себе роботу з навчальною, методичною літературою, роботу з фаховими науковими публікаціями в періодичних виданнях, роботу з сайтами державних установ.

ТЕМА 1. Предмет, метод і завдання дисципліни

1. Предмет і метод дисципліни.
2. Термінологічний апарат курсу.

1.1. Предмет і метод дисципліни

Реформування економіки України передбачає зміни просторової та галузевої структури господарства її регіонів. Це потребує нових підходів до вивчення продуктивних сил держави та її регіональної економіки.

Існує декілька напрямів формування науки про регіони і територіальну організацію господарства (економіки). Це: соціальна й економічна географія, розміщення продуктивних сил, регіональна економіка, регіоналістика, регіоналізм, регіонологія.

Наука про регіональні особливості господарства зародилася в глибинах географії: спочатку – загальної, потім – економічної, а в кінцевому результаті – соціально-економічної. Економізацію географічних досліджень і виникнення економічної географії як самостійної науки пов'язують із початком формування капіталістичної фази розвитку суспільства. У подальшому на Заході економіко-географічна наука розвивалась у двох головних напрямках, які умовно можна назвати "соціологізацією" і "теоретизацією" географії. Відмінними ознаками першого є збільшення уваги до вивчення психології, поведінки, традицій, релігій та інших соціальних аспектів народонаселення як чинників впливу на формування економічного (суспільного) простору. Для другого напрямку розвитку географічної науки характерні спроби сформулювати загальну модель формування географічного простору з урахуванням усіх чинників розвитку людства, його соціальної і економічної складової, природного середовища. Але обидва напрями географії не є принципово відмінними. У вітчизняній науці економічна географія розвивалася іншим шляхом. Актуальним завданням того часу стало з'ясування і вивчення основних чинників, що породжували регіональну диференціацію. Можна відзначити позитивні та негативні риси соціальної та економічної географії. Позитивні — системний підхід щодо дослідження проблем територіальної організації господарства і регіонального розвитку, який враховує не лише економічні інтереси, а й соціальні, природні, екологічні, історичні, етнічні та ін. Базується він на визнанні єдності та взаємозалежності системи "господарство – природа – населення». Негативними рисами є брак конструктивних пропозицій для вирішення конкретних завдань удосконалення територіальної організації господарства і підняття рівня розвитку регіонів. Завдяки географії з'явилися такі речі, як теорії чинників розвитку і розміщення господарства; форми територіальної організації господарства та ін.

Розміщення продуктивних сил (РПС) сформувалося лише у радянській економічній науці. РПС це був прикладний аспект оцінювання ефективності розміщення виробництва у нових великомасштабних господарських проектах.

Найкращі його досягнення – використання економіко-математичних розрахунків для дослідження ефективності розміщення виробництва.

Найбільшого поширення наука про РПС набула у галузевих передпланових прогнозах (галузевих схемах розвитку і розміщення продуктивних сил) і в техніко-економічному обґрунтуванні (ТЕО) проектів нового будівництва великих підприємств. Головним недоліком науки про РПС ігнорування соціально-екологічних проблем розміщення.

У зв'язку з переходом на європейські стандарти освіти почався період заміни у вищій школі і РПС, і економічної географії на нову навчальну дисципліну – регіональну економіку. Засновником світової регіональної науки є В. Айзард. Регіональна економіка – це галузь економічної науки, яка вивчає сукупність економічних і соціальних факторів та явищ, що зумовлюють формування і розвиток продуктивних сил та соціальних процесів у регіональній системі країни й кожному регіоні. Предмет регіональної економіки – елементи і механізми внутрішньої структури економіки окремих регіонів, економічні зв'язки з іншими регіонами.

Регіоналістика виросла із надр регіональної економіки. Регіоналістика складалася як дуже прагматична наука для вирішення конкретних завдань регіонального розвитку, районного планування і розвитку міст. Завдяки цьому вона суттєво наблизилась до районного планування (інженерно-архітектурної науки з упорядкування території). Пізніше значна увага почала приділятися вирішенню екологічних проблем. Суть регіоналістики як міждисциплінарної науки – у комплексному (системному) підході до вирішення сукупності всіх соціально-економічних, політичних, історичних, природно-екологічних та інших аспектів регіонального розвитку. Регіональна економіка при такому підході стає частиною регіоналістики, яка безпосередньо досліджує тільки економічні особливості розвитку регіонів. Проте в дійсності принципової різниці між двома науками, як правило, не бачать.

Процеси глобалізації світової економіки сприяли виникненню ще одного напрямку регіоналістики – регіоналізму, який за своїм змістом є прикладним напрямом створення міжнародних регіонів економічного розвитку. Другий напрям базується на ідеях розвитку місцевого самоврядування на основі формування громадянських суспільств. Прикладом цього нового підходу стало створення так званих "еврорегіонів" Європейського Союзу. Третій напрям прямо пов'язаний з проблемами геоekonomіки. Він досліджує питання формування міжнародних регіональних союзів та інших об'єднань між країнами – як спеціалізованих (наприклад, ОПЕК, МАГАТЕ та ін.), так й інтегральних (наприклад, Євросоюз, МЕРКОСУР, НАФТА тощо).

Поняття регіонознавства зазвичай охоплює питання природно-ресурсного потенціалу регіону, особливостей демографічної ситуації і формування трудових ресурсів; розвитку і розміщення галузей господарства; міжгалузевих комплексів і господарських територіальних структур регіону, його міжнародних і міжрегіональних зв'язків, соціально-економічних і екологічних проблем розвитку. З'являється також нова тенденція, яка доповнює традиційні

дослідження аналізом питань історії розвитку регіону, національно-етнічних і релігійних особливостей населення, специфіки його культури і традицій.

Розміщення продуктивних сил вивчає специфічні, просторові закономірності організації територіальних господарських систем економічних районів різних масштабних рангів з метою їх раціоналізації, підвищення ефективності господарювання та досягнення соціально-економічного прогресу.

Розміщення продуктивних сил передбачає наявність об'єкта та дії, спрямованої на цей об'єкт. *Об'єктом* вивчення РПС є продуктивні сили, а *дія* – це розміщення. *Предметом* науки є її територіальний стан і розвиток.

Продуктивні сили – це система речових і особистих елементів, у процесі поєднання яких здійснюється виробництво. В процесі праці освоюються природні ресурси, відтворюються умови існування людей, відбувається соціальний розвиток. Тобто, продуктивні сили – це сукупність трудових ресурсів і засобів виробництва. Предмети праці та засоби праці складають засоби виробництва. Предмети праці - це все те, до чого додається людська праця і піддається обробці для особистого і виробничого споживання; вони включають природні ресурси – вугілля, руда, метали та інші сировинні матеріали, як зерно, пластмаса, тобто ті матеріали, які пройшли відповідну обробку. Засоби праці - це речі, за допомогою яких люди впливають на природу та предмети праці для отримання матеріальних благ; це машини, обладнання, інструменти, будівлі, споруди, транспорт, зв'язок, земля. Головна складова продуктивних сил – це праця. Робоча сила характеризується кількістю (чисельність працівників) і якістю (статеві-віковий склад, рівень кваліфікації, рівень освіти, традиції та звички). З розвитком продуктивних сил зростає і роль праці: підвищуються вимоги до якості трудових ресурсів. Науково-технічний прогрес перетворив науку на безпосередню продуктивну силу. Сучасне велике виробництво неможливе без фундаментальних наукових досліджень, без постійних і значних капіталовкладень у розвиток науки. Однак наука - особливий ресурс: її просторова фіксація ускладнена, хоча, звичайно, можна позначити на карті зосередження науково-дослідних центрів. Вплив науки позначається на результатах праці, у змінах технології та організації виробництва, що відбивається і в територіальному аспекті. Поєднання праці з предметами і засобами праці створює процес виробництва. Тому сфера виробництва також є об'єктом вивчення науки, при цьому мова йде насамперед про матеріальне виробництво (промисловість, с/г, транспорт). Також ще одним елементом продуктивних сил в сучасних умовах є інформація.

Розміщення продуктивних сил – це динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними і економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими даній соціально-економічній системі.

Наука про розміщення продуктивних сил вивчає як загальні закономірності розташування продуктивних сил, так і їх конкретний прояв у галузевому і територіальному аспектах на регіональному і міжрегіональному рівнях. Вона вивчає економічну результативність територіальної організації виробництва для обґрунтування ефективної регіональної політики.

Регіональна економіка досліджує просторову організацію економіки (господарства), її галузеві аспекти розвитку і розміщення, господарство регіонів, соціальні та екологічні аспекти економічного розвитку та ін.

Згідно із сучасною концепцією стійкого розвитку, що передбачає взаємозалежність тріади населення — господарство — природа, поняття регіональної економіки в її сучасному розумінні збігається з поняттями "регіоналістика" (регіональна наука) і "регіоналізм".

Структура регіональної економіки за охоплює такі сфери дослідження:

- теорію, методологію і методи (основні теорії та концепції просторової організації виробництва і суспільства; методи регіонального економічного аналізу – регіональну діагностику; моделювання регіонального розвитку і розміщення економіки та ін.);
- регіональні проблеми розвитку;
- регіональну динаміку і трансформацію економічного простору (динаміку населення, виробництва – ВВП в цілому й окремих галузей) та інвестицій, зайнятості й доходів населення, зовнішньоекономічної діяльності та ін.;
- визначення неоднорідності економічного простору (ранжирування і класифікацію регіонів за рівнем і тенденціями розвитку);
- виокремлення проблемних регіонів розвитку (відсталіх – слаборозвинених, депресивних — з тенденціями до погіршення розвитку, прикордонних та ін.);
- проблеми державного регулювання регіонального розвитку;
- зарубіжний досвід, його інструменти економічного регулювання (спеціальні економічні зони; регіональний розвиток і наднаціональну регіональну політику Євросоюзу тощо);
- регіональну економічну політику країни (економічні механізми регулювання регіональної політики, програми регіонального розвитку).

Методологія – це виявлення обставин, які викликають саме таке, а не інше територіальне розташування об'єктів народного господарства. Головним фактором, який впливає на розміщення продуктивних сил є територіальний розподіл праці. У наукових дослідженнях розміщення продуктивних сил використовуються методи, які можна поділити на загальнонаукові та спеціальні. Загальні використовуються у багатьох науках. До них належать системний, історичний, порівняльний, картографічний, нормативний методи та інші. До спеціальних відносять – економічні, статистичні, соціологічні, економіка-математичні та інші. Виокремлюють також традиційні та нові методи. Традиційні – це методи, які тривалий час використовуються у наукових дослідженнях і вже стали звичайними. Нові методи охоплюють найновіші розробки й підходи щодо дослідження проблем територіальної організації і регіональної економіки (наприклад, метод геоінформаційних систем).

Завдання науки: Головним завданням науки є обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил. Поняття «оптимальність» передбачає отримання

найбільшого ефекту від правильно розміщеного підприємства та територіальної організації регіону, країни. На рівні підприємства ефект виражається у прибутку, на рівні країни - у національному доході. Однак «оптимальність» не означає, що байдуже, яким чином забезпечуватиметься найбільший ефект. Потрібно співвіднести розмір ефекту з витратами, тобто розрахувати ефективність витрат. Необхідно також враховувати демографічний і соціальний чинники. Отже, оптимальне розміщення продуктивних сил не завжди має на меті отримання найбільшого доходу. Проте раціонально організовані продуктивні сили зводять до мінімуму втрати та об'єктивно сприяють посиленню економічного потенціалу країни.

Основними представниками є: А. Вебер, У. Тюнен, А. Льош, В. Кристаллер, У. Ізард, Дж. Чорлі, П. Хагет, В. Ізард, Т. Хегерстрандт, Ф. Перру, М.М. Колосовський, О.О. Мінц, М.К. Бандман, Е.Б. Алаєв, О.Г. Гранберг, А.Є. Пробст, К.Г. Воблій, А.Т. Діброва, М.М. Паламарчук, О.М. Алімов, Ф.Д. Заставний, С.І. Іщук, М.Д. Пістун, О.І. Шаблій, С.І. Дорогунцов, М.І. Долішній, Я.І. Жупанський, П.Т. Ващенко та багато інших.

1.2. Термінологічний апарат курсу

Розглядаючи форми територіальної організації і розміщення продуктивних сил та регіональну економіку необхідно розібратися з термінологією, яка використовується для більш детального вивчення цих понять.

Територіальна організація продуктивних сил – науково обгрунтоване розміщення взаємопов'язаних територіальних об'єднань виробництва (галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів), яке базується на раціональному використанні матеріальних, природних і трудових ресурсів, а також на економії витрат на подолання невідповідності у взаємному розміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва та споживання продукції, що сприяє зростанню загальної народногосподарської ефективності виробництва. Формами територіальної організації продуктивних сил виступають: господарська спеціалізація, кооперування, концентрація, комбінування, диверсифікація виробництв. Розрізняють три рівня територіальної організації продуктивних сил: макрорівень – в межах країн, мезоуровень – в межах районів, мікрорівень – в межах адміністративно-територіальних одиниць.

Промисловий центр – це місто чи селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств взаємопов'язаних спільними допоміжними виробництвами, а у низці випадків - спільністю технологічного процесу.

Промисловий вузол – це локальне виробничо-територіальне об'єднання промислових підприємств одного або декількох населених пунктів, де підприємства з'єднані тісними виробничими та виробничо-технологічними зв'язками, загальним транспортно-географічним розміщенням, загальними системами інфраструктури і поселень для найефективнішого використання природних, матеріальних, трудових ресурсів.

Промисловий пункт – промислове підприємство разом з населенням, яке виникло при ньому. Розглядається як приклад простого (елементарного)

виробничого комплексу. На відміну від промислового центру промисловий пункт не має тісних економічних зв'язків з навколишньою територією. Близько розташовані промислові пункти (в зонах промислових агломерацій) зливаються, утворюючи міста.

Промислова агломерація – скупчення підприємств різних галузей промисловості у формі промислових центрів або вузлів, розташованих на порівняно невеликій території. Характерними рисами промислової агломерації є високий рівень територіальної концентрації виробництва, насамперед, промисловості, населення, інфраструктурних об'єктів, наукових та освітніх установ, а також тісний виробничо-функціональний зв'язок виробництва і міських поселень, які входять до складу агломерації.

Виробничий комплекс – це поєднання на певній території промислових підприємств, взаємопов'язаних економічно (спільним використанням місцевих природних і трудових ресурсів, єдністю виробничої та соціальної інфраструктури), а на вищих щаблях розвитку – і технологічно (кооперування і комбінування виробництва). Розвивається, як правило, в межах міст, міських і промислових агломерацій, адміністративних районів і їх сукупностей. Територіальними формами промислових комплексів є промислові пункти, промислові центри, промислові вузли та промислові райони. Вони є основою формування територіально-виробничих комплексів.

Територіально-виробничий комплекс – це взаємообумовлене об'єднання підприємств на певній території, за якого ефект досягається завдяки вдалому добору виробництв у відповідності з природними та економічними умовами.

Науково-технологічна зона – це певна територія, на якій є вищий навчальний заклад (чи кілька), науково-дослідний центр міжнародного рівня та відповідна технологічна інфраструктура задля впровадження наукових розробок в практику.

Науково-технологічні парки (технопарки) – це менші за територією зони, де навколо технічного університету чи науково-дослідного центру розміщуються декілька фірм, що займаються впровадженням своїх розробок в галузі високих технологій та наукомістких виробництв.

Технополіс – центр впровадження досягнень науки і техніки. Це, як правило, нове місто, в якому запроваджуються у виробництво новітні розробки, а також проживає населення. Він містить науково-дослідну, промислову та селищну зони, має необхідну інженерну, комунально-побутову та комунально-культурну інфраструктуру, комфортні умови проживання.

Район – це територія, яка за сукупністю елементів, які її насичують, відрізняються єдністю, взаємопов'язаністю складових елементів і цілісністю.

Регіон – це територія, яка відрізняється від інших територій за рядом ознак і характеризується певною цілісністю і взаємозв'язком її складових елементів.

Територіальний поділ праці – процес виробничої спеціалізації території, зумовленої посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторове прояв поділ суспільної праці взагалі, обумовлене економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їх географічним положенням.

Ступінь територіального поділу праці залежить від рівня суспільного поділу праці в даній країні.

В основі територіального поділу праці лежать природні умови і ресурси, різноманітність територій, а також відмінності між народами, які там проживають, і історично сформованими навичками праці. В межах однієї країни виділяють внутрішній районний поділ праці (спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного району) та міжрайонний поділ праці (спеціалізацію районів та обмін товарами між ними). Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця у вартості продукції в місці її виробництва і у вартості в місці її збуту. Для її визначення існує формула у вигляді нерівності $C_v > C_p + t$, де C_v – ціна товару в місці продажу (споживання), C_p – ціна товару в місці його виробництва, t – транспортні витрати. Чим більше різниця між лівою і правою частинами нерівності, тим ефективніше територіальний поділ праці.

Виділяють 6 різновидів територіального поділу праці:

1. Генеральне – між країнами і великими економічними районами.
2. Внутрішньорайонне – між промисловими вузлами і містами. Іноді – в одному з них розташовується головне підприємство, а в іншому – його філії. Або з одного центру до іншого йдуть комплектуючі вироби.
3. Навколо економічного центру (міста, комбінату). Економічний центр може надавати оточуючим кваліфіковані кадри, техніку, добрива, нафтопродукти, обладнання, а також переробляти сільськогосподарську продукцію.
4. Постадійне, при якому стадії виробничого процесу територіально роз'єднані.
5. Фазове – одна і та ж продукція надходить в центр з різних місць протягом року.
6. Епізодична – райони або країни обмінюються якимись товарами не завжди.

За масштабами просторового охоплення виділяють такі рівні територіального поділу праці:

1. світовий поділ праці, яке охоплює всі держави світу;
2. міжнародний поділ праці в межах певного об'єднання держав;
3. міжрайонне внутрішньодержавне поділ праці – між економічними районами якоїсь країни. На основі цього виду розподілу праці за районами закріплюються певні галузі, формується спеціалізація господарського комплексу;
4. внутрішньорайонний поділ праці – між спеціалізованими господарськими частинами району (підрайону, адміністративними одиницями);
5. внутрішньообласний поділ праці – між спеціалізованими господарськими частинами адміністративних областей;
6. локальне розподіл праці – всередині окремих господарських частин області, між містами і приміськими зонами.

Територіальний поділ праці виникає тільки за певних умов. Виділяють 2 можливі випадки його розвитку:

1. коли район ввозить продукцію, яку неможливо виробляти внаслідок несприятливих природних умов. В цьому випадку на перший план виступає географічне положення району по відношенню до інших;

2. коли райони ввозять продукцію, яка може бути проведена на місці, але витрати на її виробництво значно вище, ніж в інших районах. Перший випадок названий абсолютним, а другий – відносним.

Спеціалізація виробництва – виражається в тому, що кожне виробництво обмежується виготовленням певного виду конструктивної і технологічно однорідної продукції. Однорідність виробленої продукції забезпечується: технологічною схожістю продукції, призначеної до безпосереднього використання споживачем; виготовленням окремих вузлів, блоків і деталей складної продукції; виконанням окремих, відокремлених стадій технологічного процесу; наданням послуг допоміжних виробництв. Відповідно до цього, розрізняють чотири види спеціалізації підприємств: предметну; подетальну (іноді називають – вузловою); технологічну (постадійну); по послугах допоміжного виробництва.

Предметна спеціалізація полягає в тому, що кожне підприємство обмежується виготовленням конструктивно-технологічно однорідної, кінцевої продукції (автомобілі, телевізори, полімерне і хімічне обладнання тощо).

Подетальна спеціалізація характеризується зосередженням виробництва окремих деталей, напівфабрикатів, заготовок, вузлів або агрегатів.

Технологічна спеціалізація проявляється в тому, що самостійні підприємства обмежуються виконанням окремих стадій технологічних процесів.

Спеціалізація допоміжних виробництв, до якої відносяться інструментальні та ремонтні цехи заводу, цеху з виробництва тари та упаковки та інші, здійснюється шляхом концентрації однорідного допоміжного виробництва на самостійних спеціалізованих підприємствах або шляхом створення базових спеціалізованих цехів на діючих підприємствах.

Спеціалізація спрощує систему управління і обслуговування виробництва, скорочує обсяг робіт з технічної підготовки, оперативного обліку та контролю, сприяє поліпшенню використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на всіх етапах виробничого циклу.

Переваги спеціалізації: підвищує продуктивність праці; скорочує тривалість виробничого циклу виготовлення деталей, їх якість; прискорює оборотність оборотних коштів підприємства, знижує собівартість продукції; підвищує рентабельність виробництва.

Принцип спеціалізації ефективний на підприємствах усіх типів (індивідуального, серійного і масового виробництва), але знаходить він найбільше застосування в масовому виробництві.

Показники рівня спеціалізації: питома вага виробленої продукції спеціалізованими підприємствами в загальному обсязі виробництва продукції галузі, питома вага спеціалізованих підприємств в загальній кількості підприємств галузі, кількість вироблених видів продукції на підприємстві галузі, кількість і частка технологічно однорідних груп продукції в загальному обсязі виробництва. питома вага спеціалізованого обладнання в загальному парку машин.

Економічна ефективність при спеціалізації виробництва досягається використанням високопродуктивного і економічного спеціалізованого

обладнання, істотним зниженням втрат робочого часу через відсутність або мінімуму переналадок, формуванням висококваліфікованих спеціалізованих кадрів, що забезпечує високу продуктивність праці на спеціалізованих операціях.

Концентрація виробництва – це зосередження виробництва одного або кількох аналогічних видів продукції (автомобілів, тракторів, землерийних і сільськогосподарських машин, будівельних матеріалів і тощо), або послуг в великих організаціях (об'єднаннях).

Концентрація виробництва реалізується в чотирьох основних формах: концентрація спеціалізованого виробництва; концентрація комбінованих виробництв; кооперування; збільшення потужності універсальних підприємств.

Концентрація виробництва дозволяє застосовувати високоефективні технології, інструмент і обладнання, спеціалізовані і спеціальні технологічні машини, сучасні методи організації виробництва, комплексно використовувати сировину і матеріали, зменшити число управлінських працівників, а також реалізовувати великі проекти щодо вдосконалення і модернізації продукції, що випускається.

Концентрація виробництва розвивається під впливом двох факторів: зростання потреби в певних видах продукції; науково-технічного прогресу в даній галузі, що відкриває можливість підвищення якості продукції та зниження її ціни.

Кооперування виробництва являє собою тривалі виробничі зв'язки між підприємствами по спільного виготовлення продукції.

Кооперування може бути галузевим, регіональним або міжнародним. Критеріями вибору виду кооперування служать якість і ціна продукції, що поставляється, імідж, надійність і місія постачальника, якість сервісу, що надається постачальником, витрати на експлуатацію продукції постачальника.

Комбінування виробництва полягає в технологічному поєднанні взаємозв'язаних, але різнорідних виробництв однієї або різних галузей промисловості в рамках одного підприємства, комбінатів.

Ознаки комбінування виробництва: об'єднання різнорідних процесів; пропорційність між ними; технолого-економічна єдність між цими виробництвами; виробниче єдність, що полягає в тому, що всі частини комбінату розташовуються на одній території і пов'язані між собою загальними комунікаціями; єдине енергетичне господарство і загальні допоміжні та обслуговуючі виробництва.

Форми комбінування виробництва: залежно від характеру виробництва, технології і об'єднання в виробничому процесі окремих стадій переробки сировини і матеріалів, комбінування в промисловості виступає в трьох основних формах: послідовна переробка сировини аж до отримання готової продукції; виготовлення відходів виробництва для вироблення видів продукції; комплексна переробка сировини (вироблення з одного виду сировини різних видів продукції).

Існує поняття вертикального, горизонтального і змішаного комбінування. Вертикальне – коли здійснюється послідовна переробка сировини в

напівфабрикати або готові вироби. Горизонтальне, коли з одного виду сировини послідовно переробляючи його, отримують основні напівфабрикати (готову продукцію, а з утворених відходів – побічні напівфабрикати або готову продукцію).

Показники рівня комбінування: питома вага продукції (в діючих цінах, що випускається комбінатом в загальному обсязі випуску продукції) галуззю; питома вага сировини і напівфабрикатів, які переробляються в наступний продукт на місці їх отримання в загальній кількості тих же видів сировини і напівфабрикатів, вироблених на комбінаті; частка побічної продукції, отриманої в результаті комбінування в загальному обсязі продукції, що випускається; кількість робочих, зайнятих на комбінованих виробництвах в галузі; частка основних засобів, що знаходяться в комбінованих виробництвах в загальній вартості коштів в галузі; кількість сировини, що переробляються в комбінованих виробництвах; кількість продуктів, що отримується та переробляється на комбінаті сировини і їх вартість; відсоток вилучення корисних компонентів із сировини, що застосовується на комбінаті. Економічна ефективність комбінування обумовлена раціональним використанням інвестованого капіталу (основні та оборотні кошти), робочої сили і предметів праці.

Підвищення рівня комбінування має певні межі. Оптимальним є той варіант комбінування, при якому здійснені витрати в результаті комбінування мінімальні.

Диверсифікація виробництва – це одночасний розвиток багатьох непов'язаних видів виробництва, збільшення асортименту вироблених виробів одним підприємством, концерном і т.п. Диверсифікація виробництва застосовується для підвищення ефективності виробництва, збільшення прибутку, підвищення економічних показників.

В цілому розміщення продуктивних сил використовує широкий спектр як власних наукових термінів, так і залучених з інших економічних дисциплін і сфер знань.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Охарактеризуйте особливості різних наук, які вивчають територіальну організацію економіки та суспільства.
2. Що є предметом, об'єктом, методологією, завданням та структурою розміщення продуктивних сил та регіональної економіки?
3. Назвіть науковців, які досліджували територіальну організацію економіки та суспільства.
4. Назвіть та дайте характеристику основних термінів, якими користується курс розміщення продуктивних сил та регіональної економіки.

ТЕМА 2. Теорії і концепції розміщення продуктивних сил

1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва.
2. Сучасні концепції розміщення виробничих сил та регіональної економіки.

2.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва

Питання розміщення виробництва увійшли в коло проблем, що розглядаються економічною наукою тільки на початку 19 століття. Хоча проблеми економічного простору привертали увагу ще античних філософів (Арістотель, Платон), творців соціальних утопій (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ш. Фур'є, Р. Оуен), а в 17 – 18 століттях постійно входили в структуру створюваної економічної теорії. Можна згадати в першу чергу Р. Кантільона, Дж. Стюарта, А. Сміта, Д. Рікарда з його принципом порівняльних переваг в міжрегіональній торгівлі та теорією ренти за місцем розташування. Однак після цього періоду і аж до кінця 19 століття фактор простору випав з поля зору загальної економічної теорії. В економічній науці вкорінилася звичка до абстрагування від простору. У той же час проблеми економічного простору більш сильно розроблялися в суміжних науках, особливо в географії і демографії. І тільки в 19 столітті з'являються глибокі дослідження факторів економічного простору. Ставляться питання практичного завдання розміщення великого виробництва, вибору оптимального району розміщення підприємств в залежності від джерела енергії, сировини, робочої сили, ринків збуту. Більш вдалий вибір місця виробництва перетворився на важливу передумову отримання додаткової вартості.

Зародження РПС як науки пов'язано з науковим напрямком «географічний детермінізм». «Географічний детермінізм» заснований на тому, що географічний фактор (місце розташування країни, її природно-кліматичні умови і т.п.) визначає основні напрями суспільно-історичного розвитку держави, її вплив на міжнародно-політичній арені і т.п. Географічний чинник розглядається як вирішальний фактор соціально-економічного, політичного і культурного розвитку народів. Основоположником цього напрямку вважається Гіппократ. Одним із засновників сучасної географічної школи прийнято вважати вченого 18 ст. Ш. Монтеск'є. У своїх працях він намагався вивести з географічних умов характер, звичаї народу, їх політичне і господарське пристрій.

Близьким за змістом до «географічного детермінізму» є напрямок «енвайронменталізм», яке виникло на рубежі 18–19 ст. в США. «Енвайронменталізм» заснований на припущенні про те, що міжнародний поділ праці обумовлено саме розбіжністю в навколишньому середовищі різних країн. Однією з найбільш популярних теорій цього напрямку є теорія «кліматичних оптимумів» Е. Хантінгтона, згідно з якою найбільш сприятливі умови для розвитку виробництва мають держави, розташовані в середній смузі.

В цілому можна згрупувати теорії в кілька груп виходячи з особливостей їх змісту, мети й об'єктів дослідження, а також ознак спільності методології досліджень:

1. Концепції «факторів розвитку і розміщення» – теорія абсолютних переваг А. Сміта, теорія порівняльних переваг Д. Рікардо, шведські науковці Е. Хекшер і Б. Олін (теорія факторів виробництва), парадокс В. Леонтьєва, А. Лорія – усі «факторні» теорії обґрунтовують з огляду на економічну доцільність і важливість територіального поділу праці – однієї із базових категорій теорії розміщення господарства.
2. «Штандортні» моделі розміщення виробництва – модель просторової організації сільського господарства Й. Тюнена, модель «локаційного трикутника» В. Лаунгардта, гравітаційна модель А. Шеффле, теорія розміщення промисловості А. Вебера, загальна і спеціальна теорії «17акроекон» Т. Паландера, теорія про функції і розміщення системи населених пунктів (центральных місць) В. Кристаллера, модель просторової організації господарства А. Льоша, погляди на просторову економіку Д. Сміта і Д. Гамільтона.
3. Науково-технічні (інноваційні) теорії і концепції просторової організації економіки – теорія дифузії нововведень Т. Хегерстранда, теорія-гіпотеза «продуктивно-виробничих циклів» («циклу життя продукту») Р. Вернона і С. Хірша, інші теорії циклів.
4. Теорії «регіонального економічного розвитку» – концепція «регіонального автоматичного балансу і дисбалансу» (Л. Вальрас, Г. Мюрдаль), теорія «полюсів зростання» Ф. Перру, модель «центр — периферія» Дж. Фрідмана, концепція «регіоналістики» В. Айзарда, концепції регіоналізму, концепція єврорегіонів, концепція спеціальних (вільних) економічних зон, теорія економічних кластерів.
5. Теорії формування міжрегіонального економічного простору – просторова теорія ціни і регіональних ринків О. Курно і П. Самуельсона, Теорія міжрегіональної взаємодії розвитку економік регіонів (оптимум Парето).
6. Радянські теорії – концепції територіально-виробничих комплексів (ТБК) і економічного районування, міжгалузевих комплексів (МГК) М.М. Колосовського, теорії О.О. Мінца, А.С. Пробста, М.К. Бандмана, М.М. Некрасова, І.М. Маєргойза, П.Я. Бакланова, Родомана, К.Т. Воблого, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, О.Г. Топчієва та 17ак.

Родоначальником теорії розміщення виробництва є німецький економіст Йоган Тюнен (1783 – 1850). У своїй роботі «Ізольована держава в його відношенні до сільського господарства і національної економії» він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Ця праця був вперше опублікований в 1826 р в Гамбурзі, і зараз він зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Використовуючи метод абстракції, Й. Тюнен змодельовував гіпотетичне ізольоване держава. Це держава складається з одного міста, розташованого в центрі великий, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини, і є єдиним ринком збуту сільськогосподарської продукції та джерелом забезпечення промисловими товарами. Ціна кожного продукту в будь-якій точці простору відрізняється від його ціни в місті на величину транспортних витрат, які

приймаються прямо пропорційними вазі вантажу і дальності перевезення. Й. Тюнен ставить питання: які форми прийме при встановлених передумовах сільське господарство і який вплив на його розміщення буде надавати відстань від міста. Він знаходить відповідь на поставлене запитання методом зіставлення транспортних витрат на перевезення від місця виробництва до ринку, в результаті чого виявляються зони, найбільш сприятливі (з точки зору мінімізації транспортних витрат) для розміщення в їх межах тих чи інших видів сільськогосподарського виробництва. Й. Тюнен доводить, що в рамках зроблених припущень оптимальна схема розміщення сільськогосподарського виробництва – це система концентричних кіл (поясів) різного діаметру навколо центрального міста, які поділяють зони розміщення різних видів сільськогосподарської діяльності. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені цим транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності ведення господарства.

Таким чином, Й. Тюнен, абстрагуючись від зміни рівня техніки, впливу зовнішнього ринку, доводив, що під впливом зниження цін на землю і робочу силу від центру держави до периферії і зростанням вартості транспортних витрат навколо міста (промислового центру) концентрично розташовуються пояси спеціалізації сільського господарства.

Заслуга Й. Тюнена в тому, що він був першим хто використовував складні математичні розрахунки для обґрунтування розміщення виробництва.

Рациональний штандарт промислового підприємства В. Лаунхардта. Головне відкриття німецького вченого, основна робота якого була опублікована в 1882 р. – метод знаходження пункту оптимального розміщення окремого промислового підприємства щодо джерел сировини і ринків збуту продукції.

Вирішальним фактором розміщення виробництва у В. Лаунхардта, як і у Й. Тюнена, є транспортні витрати. Виробничі витрати приймаються рівними для всіх точок досліджуваної території. Точка оптимального розміщення підприємства залежить від вагових співвідношень перевезених вантажів і відстаней. Для вирішення цього завдання В. Лаунхардт розробив метод вагового (або локаційного) трикутника.

Родоначальником теорії розміщення промисловості є німецький економіст Альфред Вебер (1868 – 1958) – один з найбільш шанованих на Заході теоретиків, які заклали основи «18акроекон», тобто вибору оптимального місця для розміщення виробництва.

Теорія А. Вебера, викладена в роботі «Про 18акроеко промисловості» (1909 г.), в якій він поставив перед собою завдання створити загальну «чисту» теорію розміщення виробництва на основі розгляду певної ізольованій, замкнутої в господарських цілях території, на якій явно допускається наявність паливних та інших ресурсів, широкий розвиток залізничного транспорту, необмежену кількість робочої сили. Він робить суттєвий крок вперед у порівнянні з Й. Тюненом і В. Лаунхардтом, ввівши в теоретичний аналіз нові чинники розміщення виробництва на додаток до транспортних витрат і ставлячи більш

загальну оптимізаційних задач: мінімізацію загальних витрат виробництва, а не тільки транспортних.

Найбільш доцільним місцем розташування нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва. Він створив детальну класифікацію факторів розміщення по їх впливу, ступеня спільності і проявів. Фактором розміщення він називає економічну вигоду, «яка виявляється для господарської діяльності в залежності від місця, де здійснюється ця діяльність. Ця вигода полягає в скороченні витрат з виробництва і збуту певного промислового продукту і означає, отже, можливість виготовляти даний продукт в одному якомусь місці з меншими витратами, ніж в іншому місці ». Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розробляє два фактора або «орієнтації», які впливають на процес розміщення основного промислового виробництва країни – транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу.

Транспортна орієнтація згідно з А. Вебером полягає в тому, що величина транспортних витрат залежить від: 1) ваги перевезених вантажів і 2) відстані перевезення. Під впливом транспортних витрат промислове підприємство буде притягатися до того пункту, в якому з урахуванням місця розташування споживчого центру і джерел сировини має місце мінімальна величина транспортних витрат. Цей пункт називається транспортним 19акроеконом (транспортний пункт). Для знаходження цього пункту використовується ваговий (локаційний) трикутник В. Лаунхардта. При цьому важливу роль відіграють два показники: матеріальний індекс і штандортна вага.

Наприклад, для виробництва 100 т продукту потрібно 300 т одного матеріалу і 200 т іншого. Тоді матеріальний індекс дорівнюватиме $(300 + 200) / 100 = 5$. Штандортна вага складе $300 + 200 + 100 = 600$ (т), або 6 в перерахунку на 1 т готового продукту, тобто штандортна вага дорівнює матеріального індексом плюс одиниця. Існують виробництва, у яких матеріальний індекс менше одиниці. Виходячи зі співвідношення зазначених показників легко встановити, що виробництва з високим матеріальним індексом тяжіють до пунктів виробництва сировини і матеріалів, а виробництва з невеликим індексом – до центру споживання.

Робоча орієнтація полягає в тому, що з огляду на відмінності витрат на робочу силу (робочих витрат), визначається робочий пункт, тобто пункт з найбільш низькими робочими витратами. Робочий пункт притягуватиме виробництво до себе, в результаті чого виробництво або залишиться в транспортному пункті, або переміститься в робочий пункт. Таке переміщення може статися тоді, коли економія на робочих витратах в даному пункті перекидає перевитрату в транспортних витратах через переміщення виробництва.

Пізніше ці фактори А. Вебер доповнив третім, який назвав агломерацією (агломераційна орієнтація). Під нею він розумів зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва перш за все при будівництві нових.

Веберу першому вдалося виробити багатофакторну теорію розміщення промислового підприємства, що спирається на методи кількісного аналізу (математичне моделювання). Хоча А. Вебер і не вийшов за рамки проблеми розміщення окремого підприємства. Однак його дослідження стали потужним стимулом для створення більш загальних теорій розміщення.

Теорія центральних місць: першу теорію про функції та розміщення системи населених пунктів (центральных місць) в ринковому просторі висунув В. Кристаллер в своїй основній праці «Центральні місця в південній Німеччині», опублікованому в 1933 р. Теоретичні висновки він обґрунтував емпіричними даними.

Центральними місцями В. Кристаллер називає економічні центри, які обслуговують товарами і послугами не тільки себе, але і населення своєї округи (зони збуту). Згідно В. Кристаллера, зони обслуговування і збуту з плином часу мають тенденцію оформлятися в правильні шестикутники (бджолині стільники), а вся заселена територія покривається шестикутниками без просвіту (крісталлеровська решітка). Завдяки цьому мінімізується середня відстань для збуту продукції або поїздок до центрів для покупок і обслуговування.

Теорія В. Кристаллера пояснює, чому одні товари і послуги повинні проводитися в кожному населеному пункті (продукти першої необхідності), інші – в середніх поселеннях (звичайний одяг, основні побутові послуги тощо), треті – тільки у великих містах (предмети розкоші, театри, музеї і т.п.)

Кожне центральне місце має тим більшу зону збуту, чим вище рівень ієрархії, до якого воно належить. Крім продукції, необхідної для зони свого рангу (свого шестикутника), центр виробляє (надає) товари і послуги, типові для всіх центрів нижчих рангів.

Тип ієрархії визначається числом центральних місць наступного, більш низького рівня ієрархії, підлеглого одному центральному місцю даного рівня. Число підлеглих центральних місць, збільшене на одиницю, позначається буквою K . Будь центр завжди має залежне від нього однакову кількість поселень, що займають нижчу сходинку.

Кількість можливих типів ієрархії в принципі може бути будь-яким. Однак найбільшу увагу В. Кристаллер та його послідовники приділяли аналізу трьох типів, або варіантів, ієрархії: при $K = 3, 4, 7$.

Теорія центральних місць В. Кристаллера хоча і носить вкрай абстрактний характер, але дозволяє сформулювати загальні уявлення про доцільний розселення на тій чи іншій території. Її можна розглядати як територію, що дає ідеальний зразок системи розселення, з яким слід порівнювати складаються в реальності системи розселення з метою виявлення напрямків їх вдосконалення. Вчення про просторову організацію господарства А. Льюша. Німецький економіст Август Льюш (1906 – 1945) більш глибоко розглядав теоретичні проблеми розміщення господарства в своїй праці «Просторова організація господарства». Він спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх в певній галузі. Визначальним фактором при розміщенні промислових підприємств А. Льюш вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибране місце для окремого

підприємства в умовах вільної економіки, на його погляд, є точка, яка забезпечує отримання максимально чистого прибутку.

Дослідження А. Льоша, викладені в його книзі, мають три шари. По-перше, він узагальнює всі викладені теорії розміщення виробництва і розселення, створені за 100 років, і просувається вперед практично в усіх напрямках, пов'язуючи приватні теорії Й. Тюнена, А. Вебера, В. Кристаллера і 21ак. По-друге, він розширює предмет теорії розміщення, переходячи від 21акроеконо (окремі підприємства і поселення) до проблем формування економічних регіонів. І нарешті, вершиною вчення А. Льоша стає розробка принципових основ теорії просторового економічної рівноваги.

А. Льош на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового «21акроекон», а й сільського господарства, торгівлі, міст в тому числі. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень дослідження. Об'єктом його дослідження було як окреме підприємство, так територіальна структура господарства.

А. Льош намагався об'єднати досягнення вчення про «штандорте» з економічним районуванням. Питанням районування він присвятив цілий розділ своєї книги «Географічне розміщення господарства». В основі виділення районів був покладений ринковий простір.

А. Льош значно розширює склад факторів і умов, що розглядаються при розміщенні підприємств і їх поєднань (податки, мита, ефекти монополій і олігополій, природні відмінності, національні та політичні умови, технічний прогрес, особисті якості підприємців та 21ак.), насичуючи теорію розміщення усім розмаїттям інструментів мікроекономіки. Він аналізує ситуацію розміщення фірм в умовах конкуренції, коли вибір місця розташування визначається не тільки прагненням кожної фірми до максимуму прибутку, але і збільшенням числа фірм, що заповнюють все ринковий простір. Відповідно в просторовому ціноутворенні окремі фірми повинні коригувати ціни з метою захисту свого ринку від проникнення інших фірм. А. Льош доводив оптимальність гексагонального розміщення фірм (в вершинах правильних шестикутників).

А. Льош розглядає економічний регіон як ринок з межами, обумовленими міжрегіональної конкуренцією. Ідеальна форма регіону – правильний шестикутник. Він аналізує кілька типів (рівнів) регіонів, включаючи ринкові зони, що визначаються радіусами конкурентоспроможного збуту відповідних видів продукції, і економічний ландшафт – вищий тип регіону, який об'єднує ринкові зони. Використовуючи геометричні фігури і математичні обчислення, А. Льош визначає радіус ринку певної продукції, враховуючи переважно транспортні витрати і фактор попиту як функцію ціни. Будь-який товар, по теорії А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого його реалізація стає не вигідною.

Найбільшим науковим досягненням А. Льоша, що піднімає його над усіма теоретиками просторової економіки до середини 20 ст., є розробка

принципових основ теорії просторової економічної рівноваги. Тут А. Льош займає місце, подібне місцю Л. Вальраса в загальній економічній теорії.

2.2.Сучасні концепції розміщення виробничих сил та регіональної економіки

Розвиток теорії регіональної економіки здійснюється за двома головними лініями: 1) розширення і поглиблення предмета досліджень (додаток класичних теорій новими факторами, вивчення і осмислення нових процесів і явищ, акценти на комплексні проблеми, що вимагають міждисциплінарного підходу); 2) посилення методології досліджень (особливо застосування математичних методів і інформатики).

Відповідно до загальної структурою теорії регіональної економіки розглянемо чотири сучасних напрямки розвитку теоретичних досліджень:

- нові парадигми і концепції регіону;
- розміщення діяльності;
- просторова організація економіки;
- міжрегіональні взаємодії.

Нові парадигми і концепції регіону: В працях основоположників регіональної економіки регіон виступав тільки як зосередження природних ресурсів і населення, виробництва і споживання товарів, сфери обслуговування. Регіон не розглядався як суб'єкт економічних відносин, носій особливих економічних інтересів. У сучасних же теоріях регіон досліджується як багатофункціональна і багатоаспектна система. Найбільшого поширення набули 4 парадигми регіону: регіон-квазідержаву, регіон-квазікорпорації, регіон-ринок (ринковий ареал), регіон-соціум.

Регіон як квазідержаву – це відносно відособлена підсистема держави і національної економіки. У багатьох країнах регіони акумулюють все більше функцій і фінансових ресурсів, що раніше належали «центру» (процеси децентралізації і федералізації). Одна з головних функцій регіональної влади – регулювання економіки регіону. Взаємодія загальнодержавних (федеральних) і регіональних влад, а також різноманітні форми міжрегіональних економічних відносин (наприклад, в рамках міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії) забезпечують функціонування регіональних економік в системі національної економіки.

Регіон як квазікорпорації є великий суб'єкт власності (регіональної і муніципальної) і економічної діяльності. На цій посаді регіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу (прикладом можуть служити захист «торгової марки» місцевих продуктів, змагання за більш високий регіональний інвестиційний рейтинг і т.п.). Регіон як економічний суб'єкт взаємодіє з національними та транснаціональними корпораціями.

Регіон як ринок – такий підхід має акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат) і особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, цінних паперів, інформації, знань і т.д.

Підхід до регіону як соціуму (спільності людей, що живуть на певній території) висуває на перший план відтворення соціального життя (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища і т.д.) і розвиток системи розселення. Вивчення ведеться в розрізі соціальних груп з їх особливими функціями і інтересами. Даний підхід ширше економічного. Він включає культурні, освітні, медичні, соціально-психологічні, політичні та інші аспекти життя регіонального соціуму, синтезу яких регіональна наука з самого початку приділяла велику увагу.

Розміщення діяльності: теорії розміщення, що розробляються в останні десятиліття аналізують інші види розміщується діяльності і фактори розміщення.

Новими об'єктами теорії стають розміщення інновацій, телекомунікаційних та комп'ютерних систем, розвиток реструктуруваних і конверсіруваних промислово-технологічних комплексів. У нових теоріях увагу переміщається з традиційних факторів розміщення (транспортні, матеріальні, трудові витрати) спочатку на проблеми інфраструктурного забезпечення, екологічні обмеження, а в останні два десятиліття – на нематеріальні фактори розміщення. До них відносяться: інтенсивність, різноманітність і якісний рівень культурної діяльності та рекреаційних послуг; творчий клімат; прихильність людей до своєї місцевості і т.п.

Колишні теорії орієнтувалися або на приватні інтереси виробників, продавців і споживачів (західна школа) або ж на інтереси держави (радянська школа). Більш сучасні теорії пояснюють закономірності розміщення в умовах суперечливості індивідуальних, групових (корпоративних, регіональних) і державних інтересів. Крім того, нові теорії аналізують і прогнозують поведінку учасників процесу розміщення в умовах ризику і невизначеності.

Важливим етапом у розвитку теорії розміщення стало дослідження процесу створення і поширення інновацій (нововведень). Т. Хегерstrand висунув теорію дифузії інновацій (його основний працю «Дифузія інновацій як просторових процес» вийшов в 1953 р.).

Дифузія, тобто поширення, розсіювання по території різних економічних інновацій (нових видів продукції, технологій, організаційного досвіду тощо), згідно з Т. Хегерstrand, може бути трьох типів: дифузія розширення (коли інновація рівномірно поширюється в усіх напрямках від точки виникнення), дифузія переміщення (поширення в певному напрямку) і змішаний тип. Одна генерація (покоління) інновацій має чотири стадії: виникнення, дифузія, накопичення, насичення. Теорія Хегерstranda відображає хвилеподібний характер дифузії генерацій нововведень.

З теорією дифузії інновацій тісно пов'язана теорія регіонального життєвого циклу. Вона розглядає процес виробництва товарів як процес з декількома стадіями: поява нового продукту, зростання його виробництва, зрілість (насичення), скорочення. На стадії інновацій потрібні великі персональні контакти; тому найбільш сприятливим місцем для розміщення інновацій є великі міста. Активне виробництво може бути розміщено в периферійних регіонах. Але це створює ризик для невеликих міст, оскільки слідом за стадією

насичення починається зниження або припинення виробництва, поки не з'являться інші інновації у великих містах. Відповідно до цієї теорії регіональна економічна політика повинна концентруватися на створенні сприятливих умов для інноваційної стадії в менш розвинених регіонах, наприклад, у вигляді створення освітніх і наукових центрів (технополіси, наукові містечка і т.д.).

Просторова організація економіки: теорії цього напрямку спираються на функціональні властивості форм просторової організації виробництва і розселення – промислових і транспортних вузлів, агломерацій, територіально-виробничих комплексів, міських і сільських поселень різного типу.

В даному напрямку можна виділити теорію полюсів зростання. В основі ідеї полюсів зростання, висунутої французьким економістом Ф. Перру, лежить уявлення про провідну роль галузевої структури економіки і в першу чергу лідируючих галузей, які створюють нові товари і послуги. Ті центри та ареали економічного простору, де розміщуються підприємства лідируючих галузей, стають полюсами тяжіння факторів виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективно їх використання. Це призводить до концентрації підприємств і формування полюсів економічного зростання.

Теоретичні положення про полюсах розвитку використовуються в багатьох країнах при розробці стратегій просторового економічного розвитку. При цьому ідеї поляризованого розвитку істотно по-різному пристосовуються для господарсько освоєних регіонів і нових регіонів господарського освоєння.

У першому випадку поляризація відбувається в результаті модернізації і реструктуризації промислових і аграрних регіонів, створення в них передових (інноваційних) виробництв разом з об'єктами сучасної виробничої та соціальної інфраструктури. Такий підхід застосовувався у Франції, Нідерландах, Великобританії, Німеччині та інших країнах з досить високою щільністю господарської діяльності.

У другому випадку найбільш характерними полюсами зростання стають промислові вузли і особливо територіально-виробничі комплекси (ТПК), які дозволяють комплексно освоювати природні ресурси, створюючи технологічний ланцюжок виробництв разом з об'єктами інфраструктури. Основний економічний ефект досягається завдяки концентрації і агломерації.

Теорія формування територіально-виробничих комплексів в нових регіонах детально розроблена М.К. Бандманом. Ця теорія використовує математичне моделювання структури, розміщення і динаміки ТПК. Вона передбачає активне організаційне і економічне участь держави в створенні ТПК за допомогою програмно-цільового планування і управління. У сучасній практиці просторового економічного розвитку ідеї полюсів зростання реалізуються в створенні вільних економічних зон, технополісів, технопарків.

Міжрегіональні економічні взаємодії: Сучасна теорія міжрегіональних економічних взаємодій (або взаємодій регіональних економік) включає в себе і інтегрує приватні теорії розміщення виробництва і виробничих факторів, міжрегіональних економічних зв'язків, розподільчих відносин. Вона використовує результати теорії загальної економічної рівноваги і міжнародної економічної інтеграції. Математичною базою теорії є багатоцільова оптимізація,

теорії кооперативних ігор, групового вибору та інше. Як і раніше, зберігається значна близькість теорій міжрегіональних і міжнародних економічних взаємодій.

У системному аналізі міжрегіональних взаємодій найважливішу роль відіграють три фундаментальні поняття: оптимум Парето, ядро, економічну рівновагу.

Оптимум Парето в багаторегіональній системі – це безліч варіантів розвитку економіки, які не можна поліпшити для одних регіонів, не погіршуючи становища інших. Але різні оптимальні по Парето варіанти неоднаково вигідні для окремих регіонів. Існує також можливість, що будь-які регіони, діючи самостійно або в коаліції з іншими регіонами, можуть досягти більш вигідних для себе станів. Більш сильним вимогою до вибору взаємовигідних варіантів для регіонів є умова приналежності до ядра.

Ядро макроекономічної системи – це безліч таких варіантів розвитку, в здійсненні яких зацікавлені всі регіони в тому сенсі, що їм не вигідно виділятися з системи, утворюючи коаліції. Ядро, якщо воно існує, складається тільки з оптимальних по Парето варіантів.

Поняття економічну рівновагу в багаторегіональній системі допускає багато модифікацій. Природний випадок економічної рівноваги в системі регіонів – коли для кожного з них сальдо міжрегіональної обміну, вимірюваного в цінах рівноваги, дорівнює нулю.

Що стосується України, то переважно прикладним аспектам територіальної організації господарства присвячені дослідження групи науковців Ради з вивчення продуктивних сил НАН України. Питання регіональної політики і управління досліджує група науковців Інституту регіональних досліджень (м. Львів).

Спробами поєднати науку про РПС і регіональну економіку можна вважати праці Д.М. Стеченка, СЛ. Сонька, В.В. Кулішова, В. Мустафіна, Л.Г. Чернюк. Осмисленню проблем просторової організації суспільства в межах соціально-економічної географії присвячені дослідження О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, А.Л. Голікова та ін. Поглибленням основних категорій і понять теорії просторової організації господарства займаються групи науковців під керівництвом В.В. Ковалевського, І.М. Коротуна, а також М.П. Бутко, І.О. Горленко, С.М. Злупко, Д.Ф. Крисанов, П. Лукінов, В. Пила, ВЛ. Руденко, Л.Г. Руденко, О.Є.Чмир, М.Д. Пістун, В.А. Поповкін, Я.Б. Олійник та ін.

Але українська наукова школа досліджень територіальної організації господарства поки ще не виробила принципово нових концепцій просторової організації суспільства й економіки. Основною рисою сучасних досліджень є переосмислення чинних позицій теорії ТОГ, систематизація і структуризація накопичених знань та їх упорядкування, спроба розмежувати напрями досліджень між науками, що займаються питаннями просторової організації господарства і суспільства, — наукою про РПС, регіоналістикою, регіональною економікою і соціально-економічною, або суспільною, географією.

Отже, незважаючи на велику кількість різноманітних теорій, концепцій, ідей, що стосуються особливостей територіальної організації економіки,

розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, економічної географії, цілісної, логічно побудованої і систематизованої теорії просторової організації економіки поки що немає.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Дайте характеристику концепцій «фактори розвитку і розміщення».
2. Дайте характеристику «штандортних» моделей розміщення виробництва.
3. Дайте характеристику науково-технічних (інноваційних) теорій і концепцій просторової організації економіки.
4. Дайте характеристику теорій «регіонального економічного розвитку».
5. Дайте характеристику теорії формування міжрегіонального економічного простору.
6. Які виділяють сучасні напрямки розвитку теоретичних досліджень?
7. Які існують напрями розвитку науки про територіальну організацію господарства, що характерні для української школи?

ТЕМА 3. Закономірності, принципи і чинники розміщення продуктивних сил

1. Закономірності розміщення продуктивних сил.
2. Основні принципи розміщення продуктивних сил.
3. Систематизація чинників розміщення продуктивних сил.

3.1. Закономірності розміщення продуктивних сил

Вихідною позицією для характеристики закономірностей є термін «закон».

Економічні закони – це наукова абстракція, центральна категорія науки. Вони відображають об'єктивно існуючі, найзагальніші стійкі зв'язки у виробничих відносинах (в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг). Тобто закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак не однозначну залежність, а ймовірну. Загальні риси закону і закономірності: об'єктивність, обов'язковість прояви при певних умовах, системність, автономність, закономірності і закони мають конкретно-історичний характер.

Закономірність – це прояв дії загального економічного закону або законів у конкретних умовах. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак не однозначну залежність, а ймовірну. Тобто, наслідок дії різноманітних сил є прогнозованим, але точність такого прогнозування матиме відхилення від реального. За своїм змістом закономірності розміщення продуктивних сил досить складні. Вони зумовлені взаємодією суспільних, соціальних, демографічних, природно-географічних та інших процесів, які відбуваються на тій чи іншій території.

Основні закономірності розміщення продуктивних сил:

1. Закономірність раціонального (ефективного) розміщення продуктивних

сил – відповідно до цієї закономірності взаємини між економікою і територією повинні бути такими, щоб найбільший ефект досягався шляхом найменших витрат на розміщення об'єкта. Формула ефективності виробництва має такий вигляд: $E = E_f / B$; E – ефективність, E_f – ефект, B – витрати. Ефект виражається або через валовий обсяг товарів і послуг, або через дохід, національний дохід. Може розраховуватися як для окремого підприємства, так і для регіону в цілому.

2. Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил: пропорційність розміщення – це відповідність, певне співвідношення між окремими елементами і сферами суспільного виробництва та існуючими можливостями. Пропорційність повинна забезпечуватися між усіма елементами суспільного виробництва (соціальними, економічними, природними) на будь-якій території. Це стосується також пропорцій всередині міста, між містами, між екологічними районами, всередині їх. Реалізація цієї закономірності сприяє обмеженню надмірної концентрації промислових підприємств і населення у великих містах.

3. Закономірність комплексного розміщення продуктивних сил: комплексність – взаємозв'язок елементів регіонального господарства, яка впорядковує їх у регіональну економічну систему. У комплексі існує взаємозв'язок між спеціалізованими, допоміжними і обслуговуючими галузями, між природними ресурсами регіону і виробництвом, між виробництвом і розселенням. Основні риси комплексного розвитку: 1. Відповідність районного господарства раціональній пропорційності господарства країни, 2. Найбільш повне, економічно й екологічно виправдане використання всіх районних ресурсів, 3. Раціональна галузева і територіальна структура господарства, яка відповідає природним і господарським умовам, 4. Тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства. Ця закономірність реалізується в планах соціально-економічного розвитку регіонів.

4. Закономірність територіального поділу праці – позначається на формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. В основі ТРТ лежать оптимальна спеціалізація народного господарства країни і ефективні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки.

5. Закономірності територіальної концентрації виробництва – полягає у зосередженні виробництва і населення в найбільш сприятливих місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній по регіону) рівень життя і ефективність виробництва. Перевага таких місць може обумовлюватися сприятливими природними умовами. Вигідним економіко-географічним положенням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку. Територіальна концентрація виявляється у формуванні промислових вузлів, центрів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон.

6. Закономірність зближення економічного і соціального рівнів розвитку регіонів (областей) – пов'язана з процесами ТРТ і регіональною інтеграцією. Між регіонами існують відмінності, зумовлені різними природними,

економічними та соціальними умовами. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форм її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому вирівнюванні рівнів соціально-економічного розвитку за допомогою посилення інтеграційних процесів між регіонами.

3.2. Основні принципи розміщення продуктивних сил

Принципи – це стисло викладені, науково обґрунтовані положення, «правила діяльності», якими має керуватися суспільство при розміщенні продуктивних сил на певному історичному етапі. Принципи відображають закономірності.

У порівнянні з закономірностями принципи є більш динамічними. Кожен з них може відображати не одну, а кілька закономірностей. Іноді вони стримувати силу впливу того чи іншого закону на певні процеси.

Основні принципи розміщення продуктивних сил:

1. Принцип раціонального розміщення виробництва – суть його в тому, щоб при розміщенні об'єктів досягалася висока ефективність народного господарства. Раціональне розміщення виробництва передбачає: наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії і води; наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів; наближення масового виробництва малорентабельної продукції до місць її споживання; ліквідація зустрічних перевезень однотипного сировини, палива, готової продукції з одного регіону в інший; обмеження надмірної концентрації промисловості в великих містах, переважне розміщення нових промислових об'єктів в малих і середніх містах; охорона природи і забезпечення комфортних екологічних умов проживання населення.

2. Принцип комплексного розміщення виробництва.

3. Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва – передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями і обсягом виробництва, з одного боку, і наявністю сировинних, паливно-енергетичних, трудових, сільськогосподарських ресурсів регіону – з іншого, а також між галузями спеціалізації, допоміжними і обслуговуючими, між добувним і обробляють ланкою виробництва, між виробничою і соціальною сферами.

4. Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці.

5. Принцип обмеженої централізації.

6. Принцип різноманітності форм господарювання.

Пріоритетність певних принципів визначається стратегією і завданням, що конкретизовані у відповідній стратегії.

3.3. Систематизація факторів розміщення продуктивних сил

Чинники розміщення продуктивних сил – це сукупність численних різноякісних умов, ресурсів, передумов, потрібних для вибору місця розміщення або подальшого розвитку будь-якого соціально-економічного об'єкта з урахуванням його особливостей, виробничих критеріїв і поставленої мети.

При зміні складу чинників змінюється і місце розміщення об'єктів. Кожна країна, кожен район мають свій певний набір чинників, які визначають придатність їх територій для розміщення конкретних об'єктів і виробництв.

Виходячи з цього, чинники розміщення продуктивних сил можна розділити на дві групи.

Першу групу утворюють сукупність умов розміщення продуктивних сил на конкретній території. Умови розміщення – це певні властивості території. Виділяють чотири родові групи, або класи, умов розміщення: природно-ресурсні, економічні, соціальні (соціально-демографічні), екологічні.

До групи природно-ресурсних чинників входять мінерально-сировинні, паливно-енергетичні, водні, лісові, територіальні біологічні, земельні, кліматичні та інші ресурси.

Групу економічних чинників утворюють економіко-географічне положення, енергетична та будівельна бази, основні виробничі і невиробничі фонди, виробнича інфраструктура, в тому числі транспортна система, умови комбінування і кооперування виробництв, регіональні потреби, капітальні вкладення, регіональна економічна політика.

Група соціальних (або соціально-демографічних) чинників– це динаміка чисельності населення, його розміщення, відтворення, структуру (вікова, статеву, сімейну, освітню), регіональна демографічна політика, зайнятість населення в суспільному виробництві, структура зайнятого населення, трудових ресурсів, забезпеченість населення об'єктами соціальної інфраструктури (житлом, підприємствами роздрібною торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування).

У групі екологічних чинників виділяють: забруднення та охорону водойм, атмосфери, охоронні природні території, загальну екологічну ситуацію в регіоні.

Кожен з цих чинників або деяка сукупність їх можуть сприяти розвитку відповідного виробництва в цьому районі або, навпаки, перешкоджати його розгортанню в оптимальних масштабах. Умови розміщення виробництва змінюються в часі, перш за все, під впливом науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку.

Другу групу чинників РПС утворюють вимоги, які висуваються до розміщення і розвитку економічних об'єктів. Вони визначаються внутрішньою логікою розвитку кожної галузі, її особливостями і специфікою. Іншими словами, ця група охоплює власне чинники розміщення, зумовлені техніко-економічними особливостями, своєрідністю територіальної організації підприємств, галузей, виробництв. До факторів виробництва належать, наприклад, електро-, тепло-, водо-, трудо-, наукоємність продукції, транспортабельність сировини, напівфабрикатів, готової продукції.

У вартісній формі до чинників розміщення відносять витрати на сировину, матеріали, паливо та енергію, робочу силу, основні фонди. Перераховані фактори розміщення притаманне будь-якому матеріальному виробництву. Залежно від характеру прояву факторів розміщення галузі промисловості класифікують як енерго-, тепло-, трудо-, наукомісткі.

Техніко-економічні чинники змінюються в часі залежно від прогресу в технології виробництва, транспортабельності сировини і матеріалів, удосконалення виробничих відносин, зростання масштабів суспільного виробництва.

Основні чинники розміщення продуктивних сил:

1. сировинний чинник;
2. паливно-енергетичний чинник;
3. водний чинник;
4. трудовий чинник (чинник робочої сили);
5. споживчий чинник;
6. чинник економіко-географічного положення;
7. чинник науково-технічного прогресу (технологічний);
8. фінансовий чинник;
9. транспортний чинник;
10. виробнича інфраструктура;
11. соціальна інфраструктура;
12. екологічний чинник.

Сировинний чинник – характеризується витратами на сировину і матеріали. Ще його називають фактором матеріаломісткості. Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням суми витрат на сировину до вартості виробленої продукції (у грошовому вираженні). Іноді розраховується через співвідношення ваги вихідної сировини до ваги готової продукції (в натуральному обчисленні).

Якщо відношення сировини до готової продукції дещо перевищує або дорівнює 1, то виробництво – нематеріаломістке; якщо в кілька разів більше 1 – матеріаломістке. Виробництва з великими витратами сировини на одиницю готової продукції, як правило, прагнуть розміщувати поблизу джерел сировини (гірничодобувна, калійна, лісопильна, цукрова). Іноді можуть мати місце випадки, коли вигідніше возити сировину, ніж готову продукцію. Прикладом цього можуть бути: трубопрокатне виробництво, виробництво металургійного і гірничо-шахтного устаткування, виготовлення дорожніх машин, скла та інші. Чим вища матеріаломісткість виробництва, тим більше його орієнтація на сировину.

Паливно-енергетичний чинник – близький за своїм впливом до сировинного чинника. Виробництва, які відчувають сильний вплив паливно-енергетичного чинника, тобто у яких велика частка паливно-енергетичних витрат у собівартості готової продукції і питомі витрати палива та енергії на її виробництво називають енергомісткими. Вони поділяються на електромісткі і паливопаливомісткі.

Щодо енергомісткості виробництв розрізняють три типи галузей: 1. Високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних витрат становить 30 – 45%, що перевищує витрати на сировину і матеріали; 2. Середньо- і малоенергомісткі – 15 – 20%, паливно-енергетичні витрати порівняно менше сировинних і матеріальних; 3. Неенергомістких – 15% і менше (до 6%), тобто витрати енергоресурсів набагато менше сировинних і матеріальних.

Електромісткі види виробництва – споживають багато електрики, тому повинні розміщуватися поблизу великих джерел електроенергії, бажано поблизу ТЕС, які виробляють дешеву електроенергію.

Тепломісткі – поглинають багато тепла – такі виробництва розміщуються поблизу джерел палива або на шляхах їх перевезень. Дуже багато споживає енергоносіїв і тепла ТЕС.

Водний чинник – як правило мова йде про фактичне споживання прісної води. Вода річок і озер, яка використовується для водного транспорту, зазвичай не вважається складовою частиною водного фактора. Характеризується показником водомісткості.

Чинник робочої сили (трудоий) – його дія пов'язана з демографічним потенціалом країни (регіону) і залежить від чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації та статево-вікової структури. Вплив трудового чинника визначається кількістю витрат робочого часу на одиницю продукції. Порівняльним показником тут служить частка зарплати в собівартості виробленої продукції. Трудомісткість можна визначити також шляхом розрахунку маси продукції, що припадає на 1 зайнятого. Виробництва підрозділяються на нетрудомісткості, середньої трудомісткості, високої трудомісткості. Високотрудомісткі – з великими витратами людино-годин на одиницю виробленої продукції, при відносно малій вазі кількості продукції, що випускається в розрахунку на одного працівника (виробництво електроніки, приладобудування, оптико-механічні вироби, автомобілебудування, верстатобудування, швейна, текстильна, взуттєва промисловість). Середньої трудомісткості – кількість трудовитрат приблизно врівноважується з іншими витратами (окремі види машинобудування, виробництв легкої та хімічної промисловості). Нетрудомісткі – з мінімальними витратами праці на одиницю виробленої продукції при великій вазі продукції, що випускається на одного працівника (гірничодобувна, металургійна, енергетична промисловість та інше).

Споживчий чинник – дія цього чинника проявляється в наближенні виробництва до місць споживання готової продукції. Подібне тяжіння виникає: 1) коли готової продукт не можна перевозити на великі відстані через його особливих споживчих якостей; 2) коли продукт відносно дешевий і перевезення на великі відстані моді істотно збільшити його вартість; 3) коли масове споживання готової продукції локалізується в певних центрах, наприклад у великих містах, а сировину транспортувати легко.

Транспортний чинник (чинник відстані) – один з найбільш впливових в розміщенні виробництва, хоча впливає він опосередковано. Залежно від величини транспортних витрат виробництво тяжіє чи то до сировини, то чи до споживання. Через опосередкованого впливу транспортного чинника, визначається ступінь його впливу, враховують, насамперед, витрати сировини і палива на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готової продукції, то підприємство вигідніше розміщувати поблизу джерел сировини і палива (при інших рівних умовах), оскільки це призводить до скорочення транспортних витрат. Коли витрати сировини і палива менше ваги

готової продукції, підприємства можуть розміщуватися на значних відстанях від їх джерел (наприклад, виробництво суперфосфату, макаронних виробів, печива та ін.). Питома вага транспортних витрат на одиницю вантажу залежить від його вартості і способу транспортування. Дешеві вантажі перевозити на великі відстані не вигідно, так як питома вага транспортних витрат становить понад 20% вартості продукції, а у вартості дорогих вантажів не перевищує 0,1 – 1%. Тому дешеві вантажі доцільно відправляти тими видами транспорту, які забезпечують найбільш низьку вартість перевезення одиниці вантажу. У підсумку вантажі далекого прямування відправляють, як правило, залізницею, а ближнього – автомобільним транспортом.

Інфраструктура. У найбільш широкому розумінні інфраструктура є важливим елементом продуктивних сил, яка містить галузі, види діяльності з надання послуг виробництву або населенню (виробнича інфраструктура), а також забезпечення умов для нормальної життєдіяльності населення (соціальна інфраструктура).

Виробнича (економічна) інфраструктура – це комплекс науково-технічних будівель (споруд), систем та служб (наземні споруди, водні шляхи, канали, порти, трубопроводи, аеропорти, лінії електропередач, склади, бази матеріально-технічного постачання, інженерні мережі, теплотраси), які необхідні для функціонування матеріального виробництва і забезпечують на окремій території безперервний рух вантажів, енергії, інформації.

Під соціальною інфраструктурою розуміють сукупність галузей, функціонування яких спрямоване на задоволення матеріальних, духовних, фізичних і культурно-побутових потреб населення. Зокрема, це такі матеріальні складові суспільного розвитку, як житлові будинки, підприємства торгівлі та громадського харчування, пасажирський транспорт, системи водопостачання та каналізації, медичні, освітні, культурно-розважальні, спортивні установи, система побутового обслуговування населення.

Фінансовий чинник. Ринкові умови розвитку економіки зумовили значну роль при виборі місця для розміщення об'єкта фінансового чинника. Його сутність полягає в пільгових умовах інвестування та оподаткування, низькому позичковому відсотку, руху цінних паперів, а також наявності інфраструктури і частково виробничих потужностей.

Чинник науково-технічного прогресу (технологічний) впливає на розміщення в результаті винаходів і змін в технології промислового і сільськогосподарського виробництва. Важливою особливістю науково-технічного прогресу є те, що воно впливає на процес розміщення продуктивних сил не безпосередньо, а опосередковано через інші чинники, видозмінюючи, трансформуючи їх. Саме під його дією відбувається переоцінка значущості традиційних чинників, які визначають розміщення виробництва.

Чинник економіко-географічного положення. Економіко-географічне положення – це сукупність просторових відносин будь-якого об'єкта (підприємства, району, міста, країни) до інших об'єктів, які лежать поза ним. Об'єкт, тому, характеризується не тільки розташуванням на певній території, а й системою зв'язків з іншими об'єктами. Залежно від економічної природи

об'єкта найважливішими вважаються його відношення до джерел природних і трудових ресурсів, ринків збуту продукції, а також можливість виробничої кооперації з іншими об'єктами, транспортна забезпеченість, екологічна ситуація. Місце розташування об'єкта, тобто його економіко-географічне положення, може бути оцінено за трьома рівнями: макро-, мезо- і мікрорівень. Місце розташування на макрорівні відображає економічні відносини об'єкта з великими регіонами і країнами. Місце розташування на мезорівні – відносини з компактним і відносно невеликим оточуючим його територіям (наприклад, положення обласного центру або міста усередині якого-небудь регіону). Територія, яка тяжіє до певного центру на мезорівні, називається хінтерландом. Місце розташування на мікрорівні – відношення до міст, виробничих об'єктів, транспортних магістралей. Це може бути розташування підприємства в місті, стан ферми по відношенню до ринку збуту продукції, переробному підприємству тощо. За характером оточуючих просторових об'єктів ЕГП може бути: промислово-географічним (характеризує відношення промислового підприємства до джерел сировини, ринків збуту продукції та ринків праці); соціально-географічним (відношення об'єкта до соціальних явищ, таким як центри культури, науки, політики); транспортно-географічним (ділиться на приморське, вузлове, прикордонне); агро-географічним (характеризує відношення об'єкта до аграрних ресурсів, споживачам продукції, постачальників засобів виробництва).

Вплив чинника економіко-географічного положення виявляється в тому, що об'єкт (регіон, країна, місто) отримує певні економічні переваги при оптимальному взаємодії і розвитку економічних зв'язків з іншими об'єктами. У наш час економіко-географічне положення має велике значення для створення вільних економічних зон, зон спільного підприємництва та інших видів міжнародної економічної активності.

Екологічний чинник «не нашкодь» став пріоритетним у розвитку і розміщенні багатьох виробництв в ряді регіонів і країн світу. Існують спеціальні санітарні норми і правила, гранично допустимі викиди і скиди, порушення яких веде до ігнорування екологічного принципу з усіма наслідками, що випливають з цього наслідки. Облік екологічного чинника в розміщенні виробництва повинен перешкоджати концентрації небезпечних виробництв в населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення.

Наукове обґрунтування найважливіших закономірностей, принципів, чинників є основою вирішення завдань прикладного характеру.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Розкрийте сутність закономірностей розміщення продуктивних сил.
2. Розкрийте сутність основних принципів розміщення продуктивних сил.
3. Розкрийте сутність чинників розміщення продуктивних сил.
4. Дайте характеристику чинників розміщення продуктивних сил.
5. Які чинники розміщення продуктивних сил є пріоритетними на сучасному етапі розвитку економіки України?

ТЕМА 4. Економічне районування

1. Сутність і завдання економічного районування.
2. Види економічного районування.
3. Економічне районування України.

1. Сутність і завдання економічного районування

Економічне районування – це поділ території країни на цілісні взаємопов’язані частини, які характеризуються спеціалізацією і комплексністю розвитку.

Економічний район будь-якого масштабу розглядається як цілісна складна територіальна система продуктивних сил, яка виступає нерозривною ланкою, складовою частиною господарського комплексу країни і виконує певну функцію в рамках національного ринку.

Завдання економічного районування на сучасному етапі зводиться до виявлення на території країни науково обгрунтованих господарських комплексів різного масштабу. Сітка економічних районів сьогодні використовується для планування і прогнозування розвитку продуктивних сил, зокрема районних господарських комплексів.

Об’єктивними передумовами формування економічних районів виступають існуючі в даному регіоні: природні ресурси, особливості економіко-географічного положення, системи розселення, чисельність населення, територіальна організація виробництва, виробничий потенціал, спеціалізація господарства, рівень господарської освоєності території.

Головними чинниками процесу районоутворення є дві групи: соціально-економічні та природно-географічні. Основними серед них є чинники економічного походження:

1. Головним районоутворюючим чинником у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці;
2. територіально-виробничі комплекси;
3. природні умови і ресурси як основа розвитку спеціалізація господарства регіону та існування і розвитку інших компонентів продуктивних сил даної території;
4. особливості економіко-географічного положення території даного району обумовлюють формування спеціалізації його господарства, характер і рівень розвитку економічних зв’язків;
5. районоутворюючи центри – великі міста – економічні центри з потужним виробничим та інфраструктурним потенціалом. Зона районоутворюючого впливу великих регіональних центрів охоплює групу адміністративних областей або територіально відокремлений анклав в межах економічного району. На Україні такими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса, Львів, Вінниця, Сімферополь, Житомир, Чернігів;
6. форми територіальної організації виробництва – промислові, інфраструктурні та агропромислові райони, центри, промислові та транспортні вузли, локальні форми територіальної організації господарства регіону;

7. суспільно-політичний устрій (унітарний чи федеративний). В Україні суспільно-політичний устрій держава побудована на принципах унітарності, але з певними елементами федерації, зокрема, з існуванням внутрішньої автономії для АР Крим;

8. адміністративно-територіальний поділ країни. В межах економічних, адміністративних і правових механізмів територіального управління та регулювання в полі адміністративно-територіального поділу країни функціонують як самостійні суб'єкти господарювання різних форм власності, так і окремі ланки господарських комплексів територій.

Економічні райони повинні виділятися за такими основними принципами:

1. принцип об'єктивності районоутворення, що означає виділення об'єктивної суспільної цілісності території, яка розглядається як територіальна система продуктивних сил з потужними (міцними) внутрішніми зв'язками всіх компонентів;
2. принцип перспективності розвитку господарського комплексу, який дозволяє прогнозувати структуру виробництва, розвиток системи розселення, нові напрямки виробничої спеціалізації в результаті освоєння сировинних баз, формування центрів і вузлів господарської діяльності;
3. принцип ефективної територіальної спеціалізації господарства регіону на основі розвитку ТРТ;
4. принцип комплексності розвитку всіх функціональних ланок, який передбачає раціональну систему внутрішніх зв'язків і пропорційність між сферами людської діяльності;
5. принцип єдності економічного районування і політико-адміністративного устрою держави. На основі цього принципу адміністративні одиниці одночасно розглядаються як економічні райони нижньої ієрархічної щаблі (мезорівня).

Основними функціями економічними районування є:

1. створення економічної основи територіального управління господарством регіонів;
2. удосконалення територіальної структури господарства;
3. формування та реалізація державної регіональної економічної політики;
4. обґрунтування вибору доцільних варіантів розміщення компонентів продуктивних сил;
5. обґрунтування розвитку територіально-виробничих комплексів;
6. підвищення ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу;
7. сприяння аналізу, діагностики та прогнозування регіонального розвитку;
8. створення основи для розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил і розселення населення.

Економічний регіон – частина загального економічного простору, всі складові якого пов'язані між собою більш тісними зв'язками, ніж із елементами зовнішнього середовища (іншими економічними регіонами). Кожен економічний регіон має свій внутрішній економічний простір, межі території, яку він займає, і зв'язки із зовнішнім середовищем. Економічні регіони

відрізняються за площею території – від локальних (локальний ТВК, промисловий пункт, центр тощо) до великомасштабних (частина території країни, можливо, й світу). Також економічні регіони можуть виокремлюватися за напрямками і формами регіонального поділу залежно від мети дослідження. Так, можна виокремити галузеві, міжгалузеві, транснаціональні, інтегральні та інші економічні регіони. Економічний район суттєво не відрізняється від поняття економічного регіону. Але в Україні переважає думка, що економічні райони – це лише великі економіко-географічні райони. Деколи районами називають також неекономічні утворення, наприклад адміністративний, міський, сільськогосподарський райони тощо.

Адміністративно-територіальний поділ і його одиниці (в Україні – адміністративні райони, області, АР Крим, міста обласного і республіканського підпорядкування) часто використовують для визначення таких економічних регіонів, як, наприклад, обласний економічний регіон, адміністративний економічний регіон та ін. Тобто поняття економічного районування ототожнюють з адміністративно-територіальним поділом. Як правило, це спостерігається у сфері регіональної політики та управління і таку термінологію використовують переважно управлінці. Але економічне районування й адміністративно-територіальний поділ – це категорії різних таксономічних рівнів.

В ідеалі адміністративно-територіальний поділ (як система управління економікою регіонів) і економічне районування (виділення регіональних економічних систем) мають збігатися. Лише такий варіант дає можливість ефективно організувати соціально-економічний розвиток регіонів, що і є головним завданням регіональної економіки. Підводячи підсумки можна відмітити, що економічний регіон (район) – це: 1) невід’ємна частина загального єдиного економічного простору країни або світу (світової економіки), яка має свої межі й унікальне географічне положення; 2) територія, що має спільні природні, соціально-економічні, національно-культурні та інші умови розвитку; 3) територіально-господарське утворення системного характеру, між складовими якого внутрішні зв’язки тісніші, ніж зовнішні.

Економічні регіони відрізняються за спеціалізацією, рівнем та умовами розвитку, масштабами території, формами організації господарства, механізмами управління їх розвитком та іншими ознаками. Немає однакових, можуть бути лише схожі економічні регіони.

При проведенні економічного районування використовується понад 50 показників. А.В. Поповкін пропонував ранжирувати ці показники за їх значущістю в районоутворенні, але при їх виборі варто враховувати змістовність певного показника і мінімізувати вплив цінового чинника на їх параметри.

Спеціалізація регіону залежить від сукупності сприятливих соціально-економічних, природних, історичних та інших умов і факторів розвитку. Вона може бути вузькою (представленою малою кількістю галузей) і широкою (представленою значним різноманіттям виробництв і послуг), що зумовлене як специфікою факторів розвитку, так й ступенем відкритості економіки

(інтегрованістю регіону в національну і світову економіку). Спеціалізація регіону відображає його народногосподарські функції.

Спеціалізація регіону та її ефективність обчислюється за допомогою спеціальних таблиць і коефіцієнтів. У табличному методі враховують частку галузі у загальному обсязі виробництва в регіоні, а також її ранг (місце, яке займає галузь серед інших). Коефіцієнти спеціалізації відображають рівень концентрації галузі порівняно з іншими галузями в регіоні, або тою ж галуззю в країні.

Галузі спеціалізації, серед яких вирізняють профільні (головні) й непрофільні, характеризуються такими показниками:

1. Коефіцієнт міжрайонної спеціалізації — відношення обсягу продукції галузі, що вивозиться з регіону, до кількості всієї виробленої в галузі продукції у міжрайонному обміні країни.
2. Коефіцієнт товарності — відношення вартості продукції, що вивозиться з регіону, до загальної вартості продукції, яка в ньому виробляється (в окремих випадках можна визначити кількість продукції в натуральних показниках).
3. Коефіцієнт локалізації галузі на території району — відношення частки її в загальному виробництві всієї продукції в районі до частки тієї самої галузі в країні.
4. Коефіцієнт виробництва продукції в районі на одного жителя — відношення частки продукції галузі району в товарній чистій продукції країни до частки населення регіону відносно населення країни.

Галузі, за якими коефіцієнти локалізації та виробництва продукції на одного жителя більші за одиницю і продукція яких вивозиться переважно за межі регіону, належать до галузей виробничої спеціалізації регіону.

5. Загальний індекс районної спеціалізації визначають за формулою

$$C = C_d \cdot C_e,$$

де C_d — індекс, або коефіцієнт, локалізації; C_e — індекс ефективності, який обчислюють за відношенням обсягу виробництва на одиницю витрат у районі до аналогічного показника по країні (він показує, у скільки разів одержаний регіональний ефект на одиницю витрат більший або менший від загального по країні ефекту); при $C > 1$ — це галузь спеціалізації господарства району, при $C < 1$ — вона має обслуговуюче значення. Індекси C_d і C_e ще називають показниками рівня міжрайонних зв'язків.

Комплексність регіону відображає ступінь завершеності усієї господарської системи, пропорційності співвідношень між усіма ланками господарства, а також рівень використання природно-ресурсного, трудового й економічного потенціалів.

Ідеальна комплексність зумовлює повну стабілізацію системи на певному рівні розвитку, коли повністю відсутні диспропорції у територіальній і галузевій структурі, системі «природа — господарство — населення» регіону. Це передбачає також повну замкнутість, ізольованість регіональної системи. В реальному житті це абсолютно неможливо, за винятком занедбаних, покинутих

людиною територій (але подібна ситуація може бути лише тимчасовим періодом в історії розвитку регіону). Тому економіка регіону, як правило, постійно еволюціонує: зростає, стабілізується, занепадає, знову зростає і т. д. Всі елементи регіональної системи також розвиваються із різною швидкістю і кожен з них то випереджає, то відстає від іншого. Отже, гармонійний стан регіональних систем — це лише той ідеал, до якого слід наближатися.

Для регіональних досліджень використовують низку формул, що визначають їх комплексність та ефективність.

Ці формули зазвичай відображають тільки окремі аспекти комплексної територіальної і галузевої організації регіону, оскільки універсальна формула ще не знайдена.

Економічний регіон за своїм змістом є найскладнішою багатоелементною системою із заплутаними внутрішніми і зовнішніми зв'язками, тому визначення ефективності його розвитку є складною проблемою.

У таких ускладнених системах простіше обрахувати ефективність функціонування їх окремих складових. Але просте сумування окремих ефектів не завжди ідентичне сумарному загальному ефекту всієї системи, що підтверджує концепція оптимуму за Парето. Те, що корисне для господарства, може бути смертельним для екосистем і навпаки. Науково-технічний прогрес також часто не збігається з інтересами соціуму.

Отже, будь-які розрахунки ефективності, як правило, є умовними. Соціальні ефекти визначаються показниками рівня життя населення, індексами людського розвитку, які не можуть повністю відобразити дійсну якість життя. Екологічну ефективність (точніше, соціально-економічну ефективність природоохоронних заходів) розрахувати ще складніше. Слід зазначити, що поняття ефективності в природі не існує. Ми лише оцінюємо зворотну дію природи, що зумовлена негативним техногенним впливом людської діяльності на неї, тобто по суті справи оцінюємо недоліки власного господарювання.

Загалом регіональна ефективність визначається за методами і принципами оцінки звичайної економічної ефективності виробництва, наприклад, за максимумом сумарних доходів (прибутків), або мінімумом витрат; за показниками ефективності інвестицій, рентабельності; за ступенем власного самозабезпечення фінансами та ін.

В оцінці ефективності необхідно також навчитися враховувати екологічні втрати регіону.

В умовах ринкової економіки вдосконалення територіальної організації господарства відбувається з метою економії суспільних затрат праці. Для досягнення цієї мети поглиблюється галузева спеціалізація економічних районів.

Річну економію поточних витрат (E) від спеціалізації умовно визначають як різницю між сумарними витратами (собівартість виробництва плюс витрати на транспортування готової продукції до споживача) за колишнього і нового рівнів спеціалізації:

$$E = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)] B,$$

де C_1, C_2 — повна собівартість одиниці продукції відповідно до і після проведення спеціалізації; T_1, T_2 — транспортні витрати з розрахунку на одиницю продукції відповідно до і після проведення спеціалізації; B — річний випуск продукції після проведення спеціалізації.

Галузі спеціалізації визначають за системою певних коефіцієнтів: коефіцієнта локалізації галузі в районі, коефіцієнта виробництва продукції галузі на одну особу і коефіцієнта міжрайонної товарності продукції певної галузі.

Коефіцієнт локалізації (K_L), або концентрації, певного виробництва в районі:

$$K_L = \frac{\Pi_{в.р.}}{\Pi_{в.к.}},$$

де $\Pi_{в.р.}$ — частка певної галузі у виробництві району; $\Pi_{в.к.}$ — частка певної галузі у виробництві країни.

Коефіцієнт виробництва продукції на одну особу ($K_{в.п.}$):

$$K_{в.п.} = \frac{\Pi_{гал.р.}}{\Pi_{нас.р.}},$$

де $\Pi_{гал.р.}$ — частка галузі району у виробництві продукції відповідної галузі в країні; $\Pi_{нас.р.}$ — частка населення району в населенні країни.

Коефіцієнт міжрайонної товарності ($K_{м.т.}$):

$$K_{м.т.} = \frac{B_{п.р.р.}}{B_{п.р.}},$$

де $B_{п.р.р.}$ — вартість продукції певної галузі району, що вивозиться за його межі; $B_{п.р.}$ — вартість продукції, яка виробляється у районі.

Останній коефіцієнт простіше визначити за відношенням обсягу вивезеної з району продукції галузі до обсягу її виробництва у районі в натуральних показниках.

Для галузей спеціалізації показники K_L і $K_{в.п.}$ завжди більші за одиницю, а $K_{м.т.}$ — менший або дорівнює одиниці. На сьогодні немає даних про частку різних галузей промисловості у вартісному вираженні, тим більше про частку вивезення продукції різних галузей за межі певних економічних районів. Тому виникають певні труднощі з визначенням коефіцієнта локалізації або міжрайонної товарності.

Не менш важливим є показник загального рівня спеціалізації економічного району (C_3), за яким можна визначити конкретне місце, значущість господарського розвитку економічного району. Для його розрахунку використовують формулу

$$C_3 = \frac{P_v}{P_c} \cdot 100,$$

де C_3 — загальний рівень спеціалізації району; P_v — частина сукупного суспільного продукту, що вивозиться за межі району, у вартісному вираженні;

P_c – сукупний суспільний продукт, який виробляється в районі, у вартісному вираженні.

Частка сукупного суспільного продукту, який вивозиться за межі району, менша від частки сукупного суспільного продукту, котрий виробляється у районі. Тому рівень спеціалізації району не може становити 100 %, бо це означало б, що вироблювана у районі продукція повністю вивозиться за його межі.

Рівень комплексного розвитку господарства району (K) визначають у відсотках за формулою:

$$K = \frac{P_k}{P_c} \cdot 100,$$

де P_k – частка сукупного суспільного продукту, який споживається у районі; P_c – сукупний суспільний продукт району у вартісному вираженні.

Частка сукупного суспільного продукту, який споживається в районі, завжди менша за частку сукупного суспільного продукту району, тому 100%-показник неможливий. Іншими словами, 100% комплексність є нонсенсом, оскільки тоді райони могли б забезпечувати самі себе у своїх межах, а це суперечить поняттям «економічне районування» і «територіальний поділ праці». Між поняттями «спеціалізація» та «комплексний розвиток» є обернено пропорційна залежність:

$$\frac{P_k}{C_k} = \frac{P_c}{K}.$$

Отже, підвищення рівня спеціалізації веде до зниження рівня комплексного розвитку і навпаки.

Отримані за наведеними формулами показники дають лише загальне уявлення про спеціалізацію та комплексний розвиток економіки району. Більш точні й достовірні дані можна отримати, користуючись сучасними балансовими розрахунками стосовно всіх галузей матеріального виробництва та невиробничої сфери, методичними вказівками із застосування економіко-математичних методів.

4.2. Види економічного районування

В системі видів економічного районування виділяються дві взаємопов'язані групи районів: загальноекономічні (інтегральні) і галузеві (спеціалізовані). Виділення інтегральних та галузевих економічних районів обумовлено розвитком територіального та міжгалузевого поділу праці, закріпленням певних галузей людської діяльності за територіями, які мають більш-менш вузьку спеціалізацію виробництва. Загальноекономічним районуванням називають таке, при якому охоплюється господарство в цілому, тобто всі галузі виробничої та невиробничої сфер в їх єдності. Галузеве економічне районування розмежовує території, виходячи з якогось одного ознаки, тобто районів одна

галузь господарства – промисловість, сільське господарство, транспорт або галузі невиробничої сфери.

Загальноекономічне районування передбачає виділення в господарському комплексі країни районів трьох таксономічних рівнів:

- макроекономічний – поділ території країни на великі (основні) економічні райони;
- мезорайонування – розподіл великих економічних районів на підрайони, які одночасно виступають адміністративно територіальними одиницями країни;
- мікрорайонування – ділення мезорайонів на нижчі адміністративні одиниці – локальні територіальні утворення з чисто економічними зв'язками.

Всі три рівня загальноекономічного районування взаємопов'язані і виконують різні функції в системі народногосподарського комплексу країни.

Макрорайонування передбачає виявлення і розмежування територіальних систем продуктивних сил, які називають суспільно-територіальними комплексами (або суспільно-географічними).

Суспільно-географічні комплекси є основою формування економічних районів. Компонентами таких комплексів виступають: населення з його розселенням, матеріальне виробництво, сфера послуг, інфраструктура і територія. Отже, суспільно-географічні комплекси районів – це складні територіальні системи взаємопов'язаних компонентів, які знаходяться між собою в генетичній, функціональній та територіальній зв'язку. Кожна з таких територіальних систем виконує ряд функцій в народногосподарському комплексі країни. На основі територіального поділу праці складається спеціалізація господарства великих економічних районів, а галузі спеціалізації господарства всіх районів разом узятих утворюють виробничий кістяк в системі народного господарства країни.

Макрорайони завжди діляться на мезорайони (підрайони на території великих економічних районів). Вони функціонують як господарсько-адміністративні цілісні одиниці з територіальними органами управління. Система мезорайони в межах України представлена адміністративними областями та Автономною Республікою Крим. Організуючий ядро в будь-якому мезорайоні – головний адміністративний центр (центр області, автономної республіки).

Мікрорайонування (місцеве або дрібне районування) ставить перед собою основну мету – виявлення локальних господарських утворень всередині адміністративних областей і деяких нижчих адміністративних районів, а також великих міських комплексів, які мають складну територіальну структуру. Воно ділиться на декілька ступенів.

Крім загальноекономічного районування, в процесі наукових досліджень широко використовується спеціальне (галузеве) районування. Необхідність виділення галузевих районів обумовлена об'єктивним процесом поділу праці між відповідними природними і економічними передумовами для розвитку виробництва.

Галузеве районування передбачає систему внутрішньогалузевих виробничих зв'язків в межах цілісної території. Цей процес, який проходить на основі розвитку форм суспільної організації виробництва в кожній галузі.

Виділяють такі основні групи галузевого районування:

1. районування природних ресурсів і умов для народного господарства (геолого-економічне, водогосподарське районування та ін.).
2. районування демографічних умов виробництва (поділ території країни на райони за рівнем природного приросту населення на основі врахування коефіцієнтів народжуваності і смертності).
3. районування галузей виробничої сфери народного господарства – промисловості, сільського господарства, будівництва (загальногалузеві види), а також окремих вузькоспеціалізованих галузей (металургії, машинобудування тощо).
4. районування галузей сфери послуг народного господарства, яке передбачає виявлення територіальних комплексів галузей охорони здоров'я, освіти, культури. Такі райони формуються в залежності від розміщення населення і систем розселення.

Найбільш поширеними з усіх чотирьох груп галузевого районування є районування виробничої сфери народного господарства. Взагалі, у сфері виробництва завжди поділяють районування виробництва і споживання. Серед галузей виробничої сфери провідна роль належить промисловості.

Промислові райони підрозділяються на інтегрально-галузеві і вузькогалузеві. Інтегральні промислові райони охоплюють всі галузі промислового виробництва в межах території. Галузеві промислові райони формуються на основі взаємозв'язків між підгалузями і підприємствами великої складної галузі промисловості.

Це дає можливість виділити райони промислового виробництва, які називаються комплексними галузевими. Комплексні галузі промисловості структурно діляться на частини (підгалузі). Отже, галузеві промислові райони розглядаються як територіальні утворення поріднених підприємств однорідних галузей і підгалузей. В процесі вивчення розвитку промислових районів виділяють три основні їх типи: 1) райони добувної промисловості; 2) райони обробної промисловості; 3) райони змішаного типу (видобувні і обробні галузі).

Важливе практичне і наукове значення має районування сільського господарства. Основна його мета – раціональне розміщення сільськогосподарського виробництва. Науково обгрунтована методика сільськогосподарського районування повинна враховувати замовлення країни на сільськогосподарську продукцію, яка необхідна для промислової переробки, потреб населення в продуктах харчування, а також для потреб зовнішньої торгівлі та інших.

Сільськогосподарське районування буває двох видів: інтегрально-галузевим і вузькогалузевим. В основі цих видів районування лежить виробнича спеціалізація сільськогосподарських підприємств, яка складається під впливом відмінностей у природних та економічних умовах певного виробництва та необхідності його подальшої концентрації, спеціалізації і раціональної

територіальної організації. Сільськогосподарське районування ставить свій основною метою – виявлення аграрно-територіальних комплексів зон, районів, підрайонів.

Транспортне районування – транспортно-економічні райони – це територіальні комплекси з певним єдністю транспортної мережі, призначенням окремих шляхів, зі спеціалізацією вантажної роботи відповідно до місцевих економічними і природними умовами. Виявлення транспортно-економічних районів передбачає врахування природних та економічних передумов, а також економічного та адміністративного поділу країни.

Розрізняють такі види транспортно-економічного районування:

1. визначення районів тяжіння до окремих транспортним шляхам і пунктам;
2. внутрішньогалузеве, тобто за окремими видами транспорту (залізничного, внутрішнього водного, морського, автомобільного, повітряного і трубопровідного);
3. комплексне, за яким район розглядається як транспортний територіальний комплекс.

Крім різних видів районування виробництва, необхідно також виділити окремо райони споживання. Районування споживання – це визначення територій, які економічно тяжіють до місць конкретних видів виробництва. Кожен вид продукції, який виробляється в народному господарстві, має свій район або зону споживання. При районуванні споживання на основі розрахунків встановлюються раціональні зони збуту продукції. При встановленні зон збуту, тобто раціональних міжрайонних та внутрішньорайонних зв'язків, постачання районів повинно здійснюватися, насамперед, з найближчих сировинних баз. Для більш точного вибору раціональної зони збуту визначають порівняльну ефективність перевезення певного виду продукції на основі врахування собівартості доставки з кожної бази до вантажно-розподільчого пункту.

4.3. Економічне районування України

Економічне районування України на державній організаційній основі, по суті розпочалося з 1921 р. комісією Держплану Росії під керівництвом І.Г. Олександрова. Виокремлення великих економічних районів допомагало Держплану СРСР зосереджувати свою увагу на визначенні найважливіших великих районних загальнодержавних завдань у процесі розроблення планів перспективного розвитку і розміщення продуктивних сил як у старих районах, так і особливо в районах нового інтенсивного господарського освоєння.

Після розпаду СРСР в умовах переходу до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Таким чином, виникла невідкладна проблема розроблення і затвердження мережі економічних районів, яка б відповідала потребам подальшого розвитку економіки України.

У 1993 – 1994 роках науковцями Національного інституту стратегічних досліджень на чолі з професором В.А. Поповкіним було розроблено схему районування території незалежної України. За В.А. Поповкіним виділено такі макрорайони :Катеринославське Придніпров'я – Дніпропетровська, Запорізька

області; 2) Середнє Подніпров'я – Кіровоградська, Черкаська області; 3) Донбас – Донецька, Луганська області; 4) Слобідська Україна – Харківська, Сумська, Полтавська області; 5) Поділля – Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області; 6) Київське Полісся – Київська, Чернігівська, Житомирська області; 7) Волинське Полісся – Волинська, Рівненська області; 8) Українські Карпати – Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області; 9) Одесько-Таврійський або Північне Причорномор'я – Одеська, Миколаївська, Херсонська області; 10) Крим – Автономна Республіка Крим.

Професор Ф.Д. Заставний виділив в Україні три великих економічних макрорайони, в межах яких існують райони другого рівня – внутрішньо республіканські економічні райони або мезорайони (1992-1994 рр.): 1) Східний (у склад якого включено Північно-Східний, Донецький, Придніпровський економічні мезорайони); 2) Західний макрорайон (Карпатський, Подільський, Центральнo-Український, Центральнo-Поліський та Західно-Волинський внутрішньо-республіканські економічні мезорайони); 3) Південний макрорайон охоплював Причорноморський внутрішньо-республіканський економічний район.

В 1994 р. професор М.М. Паламарчук розробив проект схеми районування з поділом України на дев'ять районів: 1) Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області); 2) Донеччина (Донецька, Луганська області); 3) Київщина (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області); 4) Слобожанщина або Харківщина (Харківська, Сумська, Полтавська області); 5) Галичина і Закарпаття (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська області); 6) Поділля і Буковина (Вінницька, Хмельницька, Чернівецька області); 7) Волинь (Волинська, Рівненська області); 8) Причорномор'я (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); 9) АР Крим.

Пізніше, М.Л. Долішній, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук, доопрацювали схему районування, окресливши шість макрорайонів: 1) Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська та м. Київ); 2) Донецький (Східний) (Доненька і Луганська); 3) Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька); 4) Придніпровський (Центральнo-Східний) (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська); 5) Причорноморський (Південний) (Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим та м. Севастополь); 6) Харківський (Північно-Східний) (Полтавська, Сумська, Харківська області).

Професор Львівської наукової школи регіональної економіки О.І. Шаблій розробив наступну схему соціально-економічного районування України, де виділив шість районів: 1) Центральний район у складі Київської, Житомирської, Чернігівської, Черкаської та Вінницької областей; 2) Західний – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Волинська області; 3) Північно-Східний – Харківська, Сумська, Полтавська області; 4) Східний – Донецька та Луганська області; 5) Центральнo-Східний – Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області; 6) Південний – Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим.

О.І. Шаблій соціально-економічні райони виділяв за п'ятьма ознаками. По-перше, райони мають свої соціально-економічні ядра та відповідні «регіональні столиці». По-друге, у кожному районі формується власна регіональна територіальна соціально-економічна система, що поєднує населення, природу, господарство, соціальну, економічну та екологічну сфери життєдіяльності регіону. Третньою ознакою є спеціалізація регіону в загальнодержавному поділі праці. Кожен регіон виступає інтегративною ланкою народногосподарського комплексу України і виконує певні загальнодержавні функції у сферах виробництва та послуг. Соціально-економічний район повинен мати принаймні потенційну можливість регіонального регулювання та координації соціально-демографічних, економічних, етносоціальних процесів, що відбуваються у його межах, управління господарським комплексом регіону. Це четверта ознака районування. П'яту ознаку автор називає «гіпотетичною»; у перспективі, за умови зміцнення нашої унітарної держави, може ставитись питання і щодо федеративного статусу районів.

Професор М.Д. Пістун поділяє Україну на дев'ять суспільно-географічних районів: 1) Столичний (Київський) у складі Київської, Житомирської та Чернігівської областей; 2) Центральний – Черкаська та Кіровоградська області; 3) Північно-Східний – Харківська, Полтавська, Сумська області; 4) Донецький – Донецька та Луганська області; 5) Придніпровський – Дніпропетровська та Запорізька області; 6) Причорноморський – Автономна республіка Крим (АРК), Одеська, Миколаївська та Херсонська області; 7) Подільський – Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області; 8) Прикарпатський – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області; 9) Північно-Східний – Волинська та Рівненська області.

Поділ території на суспільно-географічні райони, професор М.Д. Пістун вважає макрорегіоналізацією. А основу мезорайонування, на його думку, складають адміністративно-територіальні одиниці – області та АР Крим, межі яких потребують певного уточнення. Адже виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів, формувати зони вільного економічного підприємництва, ринкових структур, тощо.

На рівні мікрорайонів М.Д. Пістун розглядає промислові, агропромислові, транспортні, рекреаційні вузли та райони. Схема районування М.Д. Пістуна найчастіше використовується в працях та дослідженнях з регіональної економіки, найбільшою мірою враховує соціально-економічні, внутрішньорайонні зв'язки, та вважається найоптимальнішим варіантом економічного районування території України. Райони є близькими за площею, виділені відповідно до принципів територіальної цілісності, комплексності, спеціалізації, історичності, перспективності та адміністративного устрою.

Нині з'явилося багато наукових розробок в галузі економічного районування. В межах єдиного макрорайону (економічного району) повинна здійснюватись спільна політика та вироблятися єдині стратегічні напрямки розвитку. Для України основним завданням виступає вдосконалення унітарного устрою держави не шляхом внесення змін в адміністративно-територіальний

устрій вищих ланок управління, а через перерозподіл владних повноважень між центральними та регіональними (місцевими) органами влади та сприяння фінансово-економічній автономії регіонів шляхом удосконалення системи бюджетних відносин між центром і регіонами.

В останні роки все більше дискутується питання реформування адміністративно-територіального устрою України. Однак чіткої концепції такого реформування поки що не розроблено. Її має розробити і затвердити Верховна Рада України. На сьогодні створено Міністерство регіонального розвитку і будівництва, яке і має займатися питаннями вдосконалення територіального устрою країни.

У сучасних умовах першочерговим завданням є узаконення на державному рівні мережі економічних районів. Прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою вироблення регіональної економічної політики.

Сьогодні існує думка, що найкращим варіантом районування наразі є об'єднання областей у більш великі формування без виділення в окремий рівень управління. Тож, районування потрібно для: покращення територіального управління і регулювання; полегшення проведення регіональної політики; поліпшення адміністративно-територіального поділу держави. Виходячи з особливостей районування, бажаним і продуктивним має стати врахування мережі економічного районування при оптимізації або реформуванні адміністративно-територіального устрою держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. У чому полягає сутність економічного районування?
2. Назвіть основні чинники, принципи та функції економічного районування.
3. Співвідношення понять «економічний район», «економічний регіон», «адміністративно-територіальний устрій»?
4. Що таке спеціалізація регіону, та які показники її характеризують?
5. В чому суть комплексного розвитку господарства економічного району?
6. Перерахуйте показники, що характеризують комплексність розвитку економічного району.
7. Охарактеризуйте інтегральне економічне районування.
8. Охарактеризуйте галузеве економічне районування.
9. Які існують варіанти економічного районування України?
10. Проблеми економічного районування України.

ТЕМА 5. Населення і трудові ресурси

1. Демографічна ситуація в Україні.
2. Соціальна структура населення та трудовий потенціал.
3. Система розселення населення України.
4. Міграція населення України.

1. Демографічна ситуація в Україні

Населення – це історично сформована і безперервно відновлювана в процесі відтворення безпосереднього життя сукупність людей, які проживають на певній території. Аналогом поняття населення є термін *народонаселення*.

Вивченням закономірностей відтворення населення в їх соціально-економічній зумовленості займається демографія. *Демографія* – громадська наука про народонаселення, яка вивчає чисельність, склад, розміщення і рух населення. На теорії і практиці народонаселення базується демографічна політика, яка регулює демографічні процеси. *Демографічна політика* – частина соціально-економічної політики держави, спрямована на управління процесом демографічного розвитку країни і її окремих регіонів, тобто відтворенням і міграцією населення по території країни.

Найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення є чисельність населення, його динаміка, поло-вікова структура та інші.

Основні демографічні показники:

- *Чисельність населення: наявне населення* – населення, яке на момент перепису перебуває на певній території, враховуючи тимчасово проживаючих; *постійне населення* – населення, яке на момент перепису постійно проживає на даній території, враховуючи тимчасово відсутніх.
- *Щільність населення* – ступінь населеності певної території, розраховане розподілом чисельності наявного населення на площу території країни в цілому або окремого регіону.
- *Міське населення* – особи, які проживають в містах і селищах міського типу.
- *Сільське населення* – особи, які проживають в сільське місцевості.
- *Середньорічна чисельність населення* – середнє арифметичне з чисельності на початок і кінець календарного року.
- *Природний приріст (скорочення)* – різниця між кількістю народжених живими і кількістю померлих.
- *Природний приріст (скорочення) на 1000 осіб наявного населення* – відношення природного приросту населення до середньорічної чисельності населення або різниця між загальним коефіцієнтом народжуваності і смертності.
- *Міграційний приріст (скорочення) населення* – різниця між кількістю прибулих на дану територію та кількістю вибулих.
- *Міграційний приріст (скорочення) населення на 1000 осіб наявного населення* – відношення міграційного приросту населення до середньорічної чисельності населення або різниця між загальним коефіцієнтом прибуття і вибуття.
- *Загальний приріст (скорочення) міського і сільського населення* – сума природного приросту (скорочення), міграційного приросту (скорочення) і чисельності населення, яке змінило категорію міського на сільське і навпаки внаслідок адміністративно-територіальних змін.

- *Загальний простий населення на 1000 осіб наявного населення* – відношення загального приросту населення до середньорічної чисельності наявного населення.
- *Вік людини* - період від народження до певного моменту його життя. Вік визначається кількістю повних років, прожитих людиною на цей момент.
- *Вікова група населення* - сукупність людей певного віку.
- *Загальні коефіцієнти шлюбності і розлучуваності* – відношення числа зареєстрованих протягом календарного року шлюбів і розлучень до середньорічної чисельності. Обчислюється на 1000 чоловік населення, в проміллі (‰).
- *Вікові коефіцієнти народжуваності* – відношення відповідного числа народжених за рік у жінок даної вікової групи до середньорічної чисельності жінок цього віку (при розрахунку коефіцієнта для вікової групи до 20 років в якості знаменника приймають чисельність жінок у віці 15-19 років).
- *Спеціальний коефіцієнт народжуваності* – число народжень в середньому на 1000 жінок у віці 15-49 років.
- *Сумарний коефіцієнт народжуваності* – сума вікових коефіцієнтів народжуваності, розрахованих для вікових груп в інтервалі 15-49 років. Цей коефіцієнт показує, скільки в середньому дітей народила б одна жінка протягом усього репродуктивного періоду (від 15 до 50 років) при збереженні повікової народжуваності на рівні того року, для якого обчислений показник. Його величина, на відміну від загального коефіцієнта народжуваності, не залежить від вікового складу населення і характеризує середній рівень народжуваності в даному календарному році.
- *Брутто-коефіцієнт народжуваності* показує число дівчаток, яке народить в середньому жінка до закінчення плідного віку при збереженні на протязі її життя сучасного рівня народжуваності в кожному віці.
- *Нетто-коефіцієнт відтворення населення* показує, скільки в середньому дівчаток, народжених за все життя однією жінкою, доживе до віку матері при їх народженні при даних рівнях народжуваності і смертності.
- *Коефіцієнт шлюбної народжуваності* – відношення числа народжених в шлюбі до числа заміжніх жінок у віці 15-49 років за певний період (рік).
- *Коефіцієнт життєвості* – число народжених на 100 померлих.
- *Вікові коефіцієнти смертності* – розраховують як відношення числа померлих в даному віці протягом календарного року до середньорічної чисельності осіб даного віку. (Ці коефіцієнти характеризують середній рівень смертності в кожній віковій групі в календарному році).
- *Коефіцієнт дитячої смертності* – обчислюється як сума з двох складових, перша з яких – ставлення числа померлих у віці до одного року з народжених в тому році, для якого обчислюється коефіцієнт, до загальної кількості народжених в тому ж році, а друга складова – ставлення числа померлих у віці до одного року з народжених в

попередньому році до загальної кількості народжених в попередньому році. Обчислюється на 1000 народжених живими, в проміле (‰).

- *Загальний коефіцієнт шлюбності (або коефіцієнт шлюбності)*– відношення числа всіх зареєстрованих шлюбів за певний період до середньої чисельності за цей період.
- *Спеціальний коефіцієнт шлюбності*– відношення числа всіх зареєстрованих шлюбів за певний період до середньої чисельності населення в шлюбоспроможному віці (16 років і старше).
- *Загальний коефіцієнт розлучуваності* – відношення числа розлучень за рік на 1000 осіб середньорічного населення.
- *Вікові коефіцієнти розлучуваності* – відношення числа розлучень за рік до середнього населенню бракоспосібного віку.
- *Спеціальний коефіцієнт розлучуваності*– розраховується в результаті поділу числа розірваних за рік шлюбів на число шлюбів, які могли б бути розірвані (тобто на число існуючих шлюбів).
- *Середній розмір сім'ї* – визначається в результаті поділу числа членів всіх сімей на число сімей. Зворотній величина – *коефіцієнт родинності*.
- *Показник сімейної навантаженості*– число утриманців, що припадає на одного члена сім'ї, що має заняття
- *Коефіцієнт демографічного навантаження*– співвідношення окремих груп (частин) населення між собою; показує, скільки непрацездатного населення припадає на 1000 чоловік працездатного населення.
- *Середній вік населення*– середня арифметична зважена через поділ загального числа людино-років (сума творів значень віку, збільшеного на 0,5, на кількість населення в цьому віці) на загальну кількість постійного населення.
- *Медіанний вік населення*– вік, який ділить чисельність населення на дві однакові частини: одна – молодша медіанного віку, інша – старша за нього.

В Україні демографічна ситуація характеризується процесом *депопуляції* – це абсолютне зменшення чисельності населення територій або країн, при якому чисельність наступних поколінь менша за чисельність попередніх. Депопуляція настає, якщо величина загального коефіцієнта смертності перевищує величину загального коефіцієнта народжуваності.

Чинники демографічної ситуації: еміграція, зменшення народжуваності внаслідок, перш за все, економічних і соціо-психологічних факторів, зростання смертності населення працездатного віку при стагнації показників у після працездатному віці і зменшенні в допрацездатному віці, зростає середня тривалість життя з 2001 р., але збільшується число осіб похилого віку і зменшення активної репродуктивної та працездатної частини населення (тенденції розвинених країн). У порівнянні з переписом 1989 р. чисельність населення зменшилася в більшості регіонів країни, за винятком Волинської, Закарпатської, Рівненської областей та м.Києва (практично на рівні 1989 г.). За період між 1989 році і 2001 року населення скоротилося майже на 7%.

Для України характерна висока щільність населення, яка відображає

фактичну концентрацію населення. Цей показник становить в середньому 74 чол/км². Меншими значеннями щільності населення характеризуються північно-західні і південні області країни, де вона становить менше 60 чол / км². Найнижчий цей показник у Чернігівській області – 39 осіб/км². Найбільш щільно заселені східні індустріальні області, де цей показник перевищує 90 чол/км², а найбільший показник в Донецькій області.

Поло-вікова структура населення України: чоловіків – 46,3%, жінок - 53,7% (на 1000 чоловіків 1 159 жінок). Однак в репродуктивному віці співвідношення жінок і чоловіків більш сприятливо.

Національний склад України багатонаціональний – 130 національностей і народностей. Українці - 77,8%, друге місце за чисельністю посідають росіяни – 17,3%. Ці два етноси превалюють в загальній чисельності населення. Інші національності: 0,6% – білоруси, 0,5 – молдаване, 0,5 – кримські татари, 0,4 – болгары, 0,3 – угорці, 0,3 – румуни. Українську мову вважають рідною – 67,5% населення, 29,6% - російську, для 2,9% – інші мови.

Найближчим часом неможливо просте відтворення населення. У найближче десятиліття населення України буде неухильно скорочуватися.

Чисельність населення зростає за рахунок відтворення (природного руху). Відтворення населення – це процес безперервного відновлення поколінь людей в їх історичній обумовленості, основне поняття демографії, яке визначає її предмет, тобто сукупність методів дослідження, процесів, які підлягають вивченню та управлінню в межах демографічної політики. В демографії існує три підходи до визначення відтворення населення, в основу яких покладено три види руху населення: природний, міграційний, соціальний.

Характерною особливістю природного руху населення України є помітне скорочення його приросту. Приріст населення – це збільшення чисельності жителів будь-якої території (області, району, населеного пункту) за який-небудь проміжок часу (рік, період між переписами). Такий приріст називається загальним і оцінюється в абсолютних або відносних величинах. Величина загального приросту населення складається з природного і механічного (міграційного) процесу.

Природний приріст населення – це алгебраїчна різниця між чисельністю народжених і померлих на певній території за певний період часу (обчислюється на 1000 жителів на рік). Народжуваність в Україні протягом останніх десятиліть зменшується. Загальний коефіцієнт народжуваності знизився з 13,3% у 1989 р. до 8,1% в 2012 р. 82,6% дітей народжується жінками у віці до 30 років. Через зменшення показників шлюбу і розширення незареєстрованих шлюбів зростає частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі і становила 18%.

Сумарний коефіцієнт народжуваності становить 1,1. За сумарним коефіцієнтом народжуваності області України чітко діляться на 3 групи: східні – найменший показник (коефіцієнт - менше 1 дитини: Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області), західні – з відносно високими показниками (1,3 – 1,6) і інші області – з коефіцієнтом від 1 до 1,3. У селах Волинської і Рівненської областей рівень народжуваності ще близький до

кордону простого відтворення (2,2 – 2,3) і складає 2 – 2,1. При цьому спостерігається майже зворотна залежність між сумарними коефіцієнтами народжуваності та показниками розширенням абортів.

В Україні поступово поліпшується показник очікуваної тривалості життя при народженні.

Структура смертності: хвороби системи кровообігу (61,3%), злоякісні утворення (13,5), нещасні випадки, отруєння і травми (9,8), хвороби органів дихання (6,9). Існує тенденція до зменшення рівня смертності новонароджених. Спостерігається тенденція зменшення рівня материнської смертності. Спостерігається також тенденція зменшення рівня смертності дітей у віці до 14 років.

Показники смертності від зовнішніх дій збільшилися майже в 2 рази, в т.ч. самогубств – на третину, а від вбивств – на три чверті. Перш за все жертвами зовнішніх дій стають чоловіки (їх смертність від цих причин майже в 5 разів перевищує смертність серед жінок) і жителі міст.

В останні роки зростає і соціально детермінована смертність, пов'язана зі зловживаннями алкоголю, наркотиків, тютюну, туберкульоз, ВІЛ/СНІД та самогубства.

Найгострішою демографічною проблемою України є неухильне і поки що нездоланий зростання смертності населення працездатного віку. Спостерігається майже подвійне зростання смертей 40-річних чоловіків від нещасних випадків, отруєнь і травм, від хвороб системи кровообігу, органів дихання і травлення, які зазвичай асоціюються з фізіологічним старінням. Показники смертності цього контингенту є найбільш рухливими і саме вони визначають динаміку середньої тривалості життя населення.

Для України характерні істотні відмінності в смертності населення, за якими регіони країни можна об'єднати в три групи. До першої групи (зі сприятливими показниками) належать Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області та м. Київ.

Друга група складається переважно з областей центральної частини України: Вінницька, Волинська, Житомирська, Запорізька, Київська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Черкаська та АР Крим. Для другої групи характерні середні показники смертності і тривалості життя населення.

У більшості областей півдня і сходу України (третья група – Дніпропетровська, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Чернігівська області) параметри режиму смертності вкрай несприятливі. Тут середня очікувана тривалість життя при народженні на 1,47 років менше, ніж в цілому по Україні; частина тих, хто доживає до старості – найменша. Крім того, в 6 областях третьої групи, за винятком Дніпропетровської та Одеської, зберігається тенденція до зменшення тривалості життя при народженні.

Особливістю сучасної просторової динаміки тривалості життя в Україні є перерозподіл між традиційними демографічними зонами в широтному напрямку: поступове нівелювання відмінностей в напрямку «схід – захід» і їх збільшення в напрямку «північ – південь».

5.2. Соціальна структура населення та трудовий потенціал

Соціальна структура населення – це система різноманітних видів спільнот – класових, майнових, професійних, а також міцних і впорядкованих зв'язків між ними. Під час аналізу соціального складу населення розрізняють основні і не основні класи, групи і верстви всередині класів, а також проміжні прошарку між ними.

Існують великі відмінності в уявленнях про критерії належності людей до певного класу, соціальної групи. Одні визначають соціальну групу, клас на підставі доходу, майнового стану, професії або роду занять, освіти і т.п. Інші включають в певний клас групи тих людей, які самі себе до них включають незалежно від соціально-економічних показників, що визначають їх соціальне становище.

Основу соціальної структури населення становить середній клас. В Україні соціальними групами, які претендують на включення в середній клас, можуть становити значну частину населення України (висококваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, службовці, інтелігенція та ін.). Також виділяють такі групи як бюрократія, підприємці, тіньовий бізнес, представники малого та середнього бізнесу та ін. Велику соціальну групу складають інтелігенція і кваліфіковані службовці з фіксованими доходами: лікарі, вчителі, працівники закладів культури, науковці. Окремо виділяють політичну еліту і духовенство.

Перебудова соціальної структури населення відбувається за рахунок зміни співвідношення між чисельністю осіб, зайнятих фізичною та розумовою працею, а також змін у професійній структурі населення. Під заняттям слід розуміти конкретна праця на підприємствах, в установах, організаціях або за наймом у приватних осіб, а не професію або спеціальність, отриману в навчальному закладі. При цьому у службовців враховується, як правило, посаду, яку вони займають, а у робітників – виконувана робота.

Все занятті діляться на 2 групи: заняття, що вимагають переважно витрат фізичної праці, і заняття, в яких переважає розумова праця. Число осіб, зайнятих фізичною працею, зростає дуже повільно, а кількість, зайнятих переважно розумовою працею, – досить швидко. Незважаючи на це, питома вага осіб, зайнятих переважно фізичною працею, досить високий.

Нинішній час характеризується широкими масштабами соціальних переміщень, переходи людей з одних класів, соціальних груп і прошарків в інші.

Крім названих розрізняють ще соціально-просторову структуру населення (населення ділиться на міське і сільське), а також національну (етнічну) структуру населення, яка відображає розвиток етносів, соціально-етнічних і міжнаціональних спільнот. Специфічною соціальною структурою населення є сімейна структура.

Трудові ресурси включають: 1. населення в працездатному віці, крім інвалідів 1 і 2 груп, а також осіб, які виходять на пенсію на пільгових умовах; 2. працюючих пенсіонерів та підлітків. Але в світі найчастіше використовують

поняття «економічні активне населення». Прогресивної вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб у віці до 40 років.

Трудоресурсний потенціал – це поняття, яке відображає відносини між членами суспільства, спрямоване на відтворення трудового ресурсу. Характеризується сукупністю кількісних і якісних характеристик. Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними факторами, потребами суспільного виробництва в робочій силі і відповідно можливостями задоволення потреб працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу – це якість населення, трудових ресурсів, робочої сили.

Для України характерно нерівномірне розміщення трудових ресурсів, зниження розмірів їх приросту в більшості районів, низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях матеріального виробництва.

Початок трудової діяльності – 16 років, вихід на пенсію – 60 років для жінок і 60 років для чоловіків.

Основні терміни:

Економічно активне населення – частина населення, що забезпечує в розглянутий період пропозиція робочої сили для створення товарів і послуг. Воно являє собою сукупність зайнятих економічною діяльністю і безробітних.

Економічно неактивне населення – особи, які не зважають на зайнятими або безробітними.

Безробітні – це працездатні громадяни працездатного віку, які від незалежних від них причин не мають заробітку внаслідок відсутності роботи, зареєстровані в службі зайнятості, шукають роботу та здатні приступити до неї.

Рівень безробіття – питома вага чисельності безробітних в чисельності економічного активного населення.

Рівень економічно активного населення в певних вікових групах – частка чисельності економічно активного населення в загальній чисельності населення відповідної вікової групи, виражена у відсотках.

Зайняте населення в економіці – особи, які в даний період виконали роботу за наймом за винагороду, а також якою прибутковою діяльністю не за наймом самостійно або з партнерами як із залученням, так і без залучення найманих працівників. Зайняті в економіці класифікуються за своїм статусом в системі відносин на працюючих за наймом і займаються самостійною підприємницькою діяльністю. Також виділяють категорію роботодавців. Розрізняють такі форми зайнятості: повну, неповну, часткову, первинну та вторинну зайнятість.

Тривалість безробіття – проміжок часу, протягом якого особа шукає роботу, використовуючи різні способи. Цей показник має 2 характеристики: тривалість завершеною безробіття (враховує час з моменту пошуку роботи до моменту працевлаштування) і тривалість незавершеною безробіття (час з моменту початку пошуку роботи до моменту фіксації безробіття).

Середня тривалість безробіття – середньозважена величина для даного складу безробітних.

Питома вага працівників, зайнятих важкою фізичною працею – розраховується як ділення чисельності працівників, фізичне навантаження яких

за зміну перевищує норми гранично допустимих навантажень при підйомі і переміщенні тяжкості вручну, на загальну чисельність працівників відповідних галузей (у відсотках).

Індекс якості життя – характеризує рівень освіти, медичного обслуговування, тривалість життя, рівень зайнятості населення, його платоспроможності, доступ до політичного життя і т.п.

Рівень життя населення – це соціально-економічна категорія, що характеризує можливості суспільства щодо забезпечення життєдіяльності та всебічного розвитку. Він виражається сукупністю суспільних відносин і умов, що характеризують життя, працю, побут і інтелектуально-культурний розвиток людей, їх свободу і правову захищеність.

Власне рівень життя – це рівень споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг. *Якість життя* – ступінь відповідності умов і рівня життя певним стандартам або нормативам. Згідно з нормативами або стандартами виділяють такі рівні життя населення: *достаток* – це рівень життя, який дозволяє користуватися всіма благами, які забезпечують всебічний розвиток людини; *нормальний рівень життя* – забезпечує раціональне споживання відповідно до науково обґрунтованих норм і нормативів, дає можливість людині відновлювати свій фізичний та інтелектуальний потенціал; *бідність* – це життя, при якому споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил. Бідність характеризується рядом показників: *межа бідності* – це рівень доходу, нижче якого неможливо задоволення основних потреб; визначається як частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць (з її допомогою визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних); *рівень бідності* – це питома вага сімей (домогосподарств), чий рівень споживання (доходів) на одну людину нижче за певний межу бідності; *глибина бідності* – це відхилення доходів або витрат бідних від певної межі бідності.

Прожитковий мінімум – це рівень грошового доходу, який забезпечує набуття мінімального науково обґрунтованого набору матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людини. Визначає нижню межу суспільно необхідного рівня життя за певних умов розвитку суспільства. Розрізняють *фізіологічний прожитковий мінімум* і *соціальний*. Прожитковий мінімум включає кілька складових елементів:

- мінімальний «продуктовий кошик», розраховується в середньому на душу населення і для основних соціально-демографічних груп. В середньому частина витрат на харчування в прожитковий мінімум становить приблизно 45%;
- витрати на непродовольчі товари, розраховані виходячи з мінімальних показників забезпеченості окремими товарами і терміном їх служби, а також цін на ці товари. Частина таких витрат становить приблизно 22%;
- витрати на послуги, розраховані також виходячи з їх мінімального набору, частина яких приблизно становить 28%;
- податки і обов'язкові платежі, у відсотковому відношенні – визначають до вартості «споживчого кошика», і становить приблизно 5-6%.

Прожитковий мінімум визначається на основі так званого кошика споживача. *Кошик споживача* – це вартість стандартного набору товарів і послуг масового споживання середнього споживача в конкретній країні в певний час. Прожитковий мінімум розраховується за допомогою декількох методів: статистичний, нормативний, комбінований, суб'єктивний, ресурсний методи.

Індекс вартості життя – це індекс, який характеризує зміну цін на споживчі товари і тарифів на послуги, щодо фіксованого набору товарів і послуг, що входять до споживчого набору окремих категорій населення.

Індекс інтелектуального потенціалу – відображає рівень освіти населення і стану науки в країні. При його розрахунку враховуються: рівень освіти дорослого населення; питома вага студентів у загальній чисельності населення; частина витрат на освіту у ВВП; частина зайнятих в науці і науковому обслуговуванні в загальній чисельності зайнятості; частина витрат на науку в ВВП.

Людський капітал на душу населення – відображає рівень витрат держави, фірм і громадян на освіту, охорону здоров'я та інших областей соціальної сфери на душу населення. Чим вище рівень розвитку країни, чим вище рівень людського капіталу та його частина в структурі всього капіталу.

Доходи – сума коштів, отриманих за певний період часу і призначених для придбання товарів і послуг з метою особистого споживання. Розрізняють номінальний, одержуваний і реальний доходи. *Номінальний дохід* – це сума грошового доходу, яка не залежить від оподаткування та зміни цін. *Одержуваний дохід* – це сума номінального доходу після відрахування податків. *Реальний дохід* – це кількість товарів і послуг, які можна придбати на одержуваний дохід, тобто реальний дохід – це одержуваний дохід з урахуванням рівня цін і інфляції. Основними джерелами отримання доходів є: заробітна плата, підприємницький дохід, доходи від власності, соціалізовані доходи, доходи від тіньової економіки.

Абсолютна бідність – це відсутність доходу як такого або відсутність доходу, необхідного для забезпечення мінімуму життєвих потреб особистості або людини.

Відносна бідність – визначається розміром доходу нижче бюджету прожиткового мінімуму. Відносна бідність характеризується доходом, який не перевищує 40-60% середнього доходу громадян.

Основний елементів грошових доходів населення є заробітна плата.

Мінімальна заробітна плата – це гарантований державою соціальний мінімум не тарифікованого праці. Її розмір служить точкою відліку для всіх інших ставок заробітної плати.

Мінімальний розмір пенсії, стипендії, допомоги – є їх нижню межу, встановлену нормативними актами. Він розраховується виходячи зі сформованого рівня мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Державне регулювання ринку праці – це система правових та організаційно-економічних заходів держави щодо забезпечення ефективної зайнятості, нормальних умов праці, і раціонального використання робочої сили. Ринок

праці регулюється державою за допомогою економічних, правових і адміністративних методів.

Ринок – це сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, за допомогою яких здійснюється купівля-продаж товарів і остаточне визнання їхньої суспільної цінності. Це центральний елемент товарного виробництва, тому що ринок є панівним і визначальним способом зв'язку між відокремленими виробниками на основі суспільного поділу праці.

Робоча сила як сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які використовуються нею у процесі створення благ і послуг, є товар, що продається і купується на відповідному ринку – ринку робочої сили.

Ринок праці – особлива економічна категорія, яка охоплює оплачувану зайнятість, до якої належать претенденти на робоче місце і всі зайняті, крім тих, що навчаються, і домашніх працівників, які ведуть натуральне господарство.

Як економічна категорія ринок праці є складною системою відносин щодо обміну індивідуальних здібностей до праці на фонд життєвих засобів, необхідних для відтворення робочої сили і розміщення працівників у системі суспільного поділу праці за законами товарного виробництва і обігу.

На основі спільних рис домінантних тенденцій і найбільш суттєвих відмінностей регіональних ринків праці проводять їх структуризацію, яка спирається на оцінку режимів відтворення населення, в т. ч. робочої сили, а також на інформацію про інтенсивність регіонального руху робочої сили, співвідношення чисельності зареєстрованих безробітних і кількості вільних робочих місць та вакантних посад.

В Україні виділяють п'ять типів регіональних ринків праці:

- перший тип має чітко окреслені ознаки трудодепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки і формує екстремальні умови відтворення робочої сили. Його утворюють поліські, подільські та карпатські області з низьким рівнем індустріального розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька;
- другий тип регіональних ринків близький до першого, проте ознаки депресивності та застійності відстежуються не так чітко. Для нього характерні дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві зміни в його структурі. До цього типу належать ринки праці Вінницької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Сумської, Полтавської, Черкаської та Чернігівської областей;
- третій тип ринку праці формують такі індустріальні області, як Дніпропетровська, Донецька та Луганська з досить високомобільною робочою силою та глибоким кризовим станом цієї сфери застосування праці внаслідок її високої залежності від економічного стану галузей видобувної та важкої промисловості;
- четвертий тип регіональних ринків праці охоплює Запорізьку, Харківську області та м. Київ. Характерними для нього є висока мобільність робочої сили, достатні пропозиції щодо працевлаштування населення, значна місткість ринку праці;

- п'ятий тип регіональних ринків праці утворюють причорноморські області – Одеська, Херсонська, Миколаївська та Автономна Республіка Крим з високою орієнтацією працездатного населення на різні форми самостійної зайнятості у сфері як офіційної, так і неофіційної економіки.

Крім галузевих; не менш важливими є регіональні проблеми використання робочої сили. Їх актуальність зумовлена насамперед нерівномірним розміщенням населення на території України. Області відрізняються за щільністю населення, його природним приростом, рівнем економічного розвитку, спеціалізацією господарства, рівнем урбанізації. Відтак, є об'єктивні умови для регіональної диференціації процесів формування і використання трудового потенціалу. Його раціональне використання потребує насамперед структурних змін в інвестиційній політиці. Це стосується місцевостей з надлишком робочої сили, де слід передбачати витрати на створення нових робочих місць, а також відповідні капіталовкладення в соціальну сферу. Не менш важливим є питання розподілу зайнятого населення за формами власності.

Для оптимального розміщення виробництва, пропорційного розвитку продуктивних сил економічних районів та областей велике значення має аналіз балансу трудових ресурсів. Цей документ характеризує наявність і склад трудових ресурсів, їх розподіл за видами зайнятості, сферами і галузями господарства та суспільними групами.

Баланси трудових ресурсів поділяють на звітні й прогнозні. У звітних балансах відображений фактичний стан трудових ресурсів на певну календарну дату, в прогнозних – використання їх відповідно до завдань економічного та соціального розвитку (основні джерела й форми забезпечення господарства кадрами, зрушення в пропорціях затрат праці між сферами і галузями господарства).

Баланс складається з двох частин: ресурсної (трудові ресурси) і витратної (розподіл трудових ресурсів). Обидві частини балансу мають кореспондуватися. На регіональному рівні інколи виникає невідповідність між структурними частинами балансу. У разі переважання ресурсної частини звітнього балансу, в прогнозному балансі треба передбачити заходи щодо створення додаткових робочих місць з метою забезпечення повної зайнятості. Для аналізу регіональних балансів трудових ресурсів з урахуванням тенденцій до їх природного приросту відповідні органи розробляють заходи щодо оптимального використання трудових ресурсів у районах, де спостерігається їх надлишок, зниження трудомісткості виробництва та підвищення ефективності використання наявних трудових ресурсів у районах з дефіцитом робочої сили. На сьогодні надлишок робочої сили є практично в усіх регіонах держави. З урахуванням зниження в майбутньому природного приросту населення працездатного віку та "старіння" трудових ресурсів навіть у районах з їх надлишком доцільно розширювати сферу застосування праці на місці.

Слід зазначити, що в господарстві України сьогодні є великі резерви робочої сили внаслідок зменшення чисельності зайнятих на ручних роботах, реструктуризації та перепрофілювання низки підприємств. Поліпшення

використання трудового потенціалу означає також більш повне використання можливостей господарського розвитку малих і середніх міст.

Питання зайнятості населення в умовах ринкової економіки потребують теоретичного й методичного переосмислення.

5.3. Система розселення населення України

Розселення— це розміщення населення по території та форми його територіальної організації у вигляді системи поселень. Виділяють сільську і міське розселення.

Міські жителі проживають в містах і селищах міського типу. *Місто* – це населений пункт, який виконує промислові, транспортні, культурно-торгові та адміністративні функції, а його населення складається переважно з працівників, службовців та їх сімей.

Меганоліс— об'єднання міських агломерацій і злиття зон суцільної урбанізації. *Урбанізація*— збільшення кількості міських поселень, міського населення, особливо за рахунок великих міст, підвищення ролі міст у житті суспільства. Виділяють такі загальні риси міського населення: швидкі темпи зростання міського населення, концентрація населення і господарства переважно у великих містах, розширення території міст, перетворення їх в міські агломерації. Головними особливостями і наслідками урбанізації є концентрація промислового виробництва і міського населення на порівняно невеликій площі, заміна природних ландшафтів асфальтовим і бетонним покриттям, спорудами, підземними комунікаціями і лініями метро, залученням великої кількості води для задоволення питних, побутових та виробничих потреб міста.

Міста діляться на економічні (промислові, транспортні, торгово-розподільні) та неекономічні (адміністративні, культурні, рекреаційні). Часто міста виконують якусь одну функцію, тому їх називають малофункціональними (монофункціональними). Однак найчастіше міста є поліфункціональними. Найбільш повна мережу міських населених пунктів в областях Донбасу (Донецька - 184 (51 місто), Луганська - 146 (37 міст)). Далі йдуть Львівська, Дніпропетровська, Харківська (17 міст) області та АР Крим (кожна має понад 70 міських поселень).

Від 50 до 70 міських населених пунктів знаходяться в Житомирській, Одеській (19 міст), Київської (26 міст) областях. Невелика кількість міських поселень зосереджена в Українському Поліссі (Волинської (11 міст) і Рівненській (10 міст)), Миколаївській (9 міст), Черкаській, Чернігівській областях.

За кількістю жителів міста діляться на групи:

- дрібні (малі) – до 50 тис. чол.
- середні – 50 – 100 тис. чол.
- великі – 100 – 500 тис. чол.
- дуже великі – 500 – 1000 тис. чол.
- міста-мільйонери – понад 1 млн. чол.

Більшість міст в Україні – це маленькі і середні міста. Маленькі міста розміщені нерівномірно. Близько 1/3 їх кількості припадає на 4 області – Львівську (37), Донецьку (32), Луганську (24), Київську (20). В межах України виділяється велика група областей, які мають не більше 10 маленьких міст (Волинська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька) та АР Крим.

Середні міста в Україні розміщені теж нерівномірно: 16 з них розташовані в Донбасі. У переважній більшості областей вони відсутні (Вінницька, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька). Дрібні і середні міста – це, як правило, центри адміністративних районів. У них діють різні промислові, агропромислові, соціальні об'єкти. Такі міста розміщуються поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин створює умови для розвитку переробних підприємств, що дає можливість раціонально використовувати трудові ресурси не тільки даних міст, а й навколишнього сільській місцевості. Багато маленьких міст є центрами обслуговування туристів і людей, які відпочивають і лікуються (міста Закарпаття, ПБК, Приазов'я та ін.).

Великих міст в Україні – 39, з них 15 розташовані на території Донбасу та АРК (Горлівка, Єнакієве, Костянтинівка, Краматорськ, Макіївка, Севастополь, Сімферополь та ін.). Міста цієї групи є у всіх областях, за винятком Львівської, Миколаївської, Херсонської, Одеської.

Міста-мільйонери є центрами розвитку промисловості, сфери послуг, транспорту. Але для таких міст характерні гострі транспортні, житлові та інші проблеми, забруднення навколишнього середовища і т.п.

Там де зосереджена велика кількість промислових об'єктів, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, висока щільність населення і населених пунктів, добре розвинена транспортна мережа, виникли агломерації міських поселень – це зосередження функціонально пов'язаних між собою міських поселень, в яких сконцентровано потужний виробничий, культурний, освітній та торговий потенціал (кілька маленьких навколо одного великого). Розрізняють моноцентричні агломерації (м.Київ, Харків, Одеса, Львів) обумовлені значним виробничим і невиробничим потенціалом, транспортом. Біцентричні і полицентричні агломерації характерні для районів інтенсивного розвитку важкої індустрії – Донецького і Придніпровського: Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська. У всіх 19 агломераціях проживає понад 16 млн. чол. міського населення.

В Україні налічується 19 агломерацій, в них проживає майже половина міського населення (47%). Частина з них формувалася під впливом важливих центрів переробної промисловості, науки, культури, освіти, охорони здоров'я та транспортних вузлів (Київ, Львів, Одеса, Харків). Інші виникли в індустріальних районах Донбасу і Придніпров'я, де швидко розвивалися галузі важкої промисловості. Тут сформувалися Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська та інші агломерації міських поселень.

Розроблено різні варіанти класифікації міських населених пунктів. За генетичними ознаками (походженням) міста діляться на три типи:

- міста, які виникли на інтенсивних транспортних і торговельних шляхах;
- міста-центри гірничодобувної промисловості;
- міста-курорти.

Найбільше міст належить до першого типу: Київ, Дніпр, Запоріжжя, Черкаси, Одеса, Миколаїв, Севастополь, Маріуполь, Жмеринка, Шепетівка, Стрий, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Рівне, Житомир та ін. До другого типу відносяться Донецьк, Макіївка, Кривий Ріг, Борислав, Стебник та ін. Міста-курорти розміщені на узбережжях морів, біля мінеральних джерел, в місцях зі сприятливими умовами для лікування і відпочинку. Це міста - Трускавець, Моршин, Алушта, Алушка, Євпаторія, Феодосія, Ялта, Миргород та ін.

За характером виконуваних функцій виділяють такі типи міст:

- головний адміністративно-політичний, індустріальний, науковий, культурний центр – столиця держави – м.Київ;
- багатофункціональні міста – центри адміністративних областей і АР Крим – таких міст 25;
- багатогалузеві промислові центри (Кривий Ріг, Нікополь, Маріуполь та ін.);
- одногалузеві промислові центри (Шостка, Делятин і ін.);
- транспортні центри (Здолбунів, Жмеринка, Фастів та ін.);
- міста – організаційно-господарські, промислові, культурно-освітні центри місцевого значення (Стрий, Коломия, Косів, Кременець, Славута, Літин, Ніжин);
- міста – курортні центри (Моршин, Хмельник, Трускавець, Євпаторія та ін.).

Крім міст до міських поселень належать ще й селища міського типу. Селища міського типу – проміжна ланка між містом і селом. Розміщуються вони навколо промислових підприємств, залізничних вузлів, курортів чи санаторіїв. Це населені пункти з кількістю жителів від 2 до 10 тис. чол, в яких понад 85% зайнято в несільськогосподарському виробництві. Розрізняють селища індустріальні, агропромислові, сільськогосподарські, несільськогосподарські та змішаного типу. Їх було 897, або 66,7% від загальної кількості всіх міських поселень. Вони розміщені по всій території держави, але найбільше їх на Донбасі, Придніпров'ї, Харківської області, Львівської, АРК. Значно менше селищ міського типу в поліських, подільських і деяких південних областях України, де в цілому незначна мережа міських поселень.

В останні роки намітилося скорочення темпів приросту міського населення України, причому характерно воно для всіх груп міських поселень і найбільш – для маленьких міст і селищ міського типу.

Сільське населення: його кількість постійно скорочується, насамперед за рахунок зниження природного приросту в сільських населених пунктах, обумовленого несприятливою демографічною ситуацією, а також міграцією сільських жителів у міста. Тільки в поліських, подільських і карпатських областях України (Вінницька (52%), Волинська, Закарпатська (61%), Івано-Франківська (56,6%), Тернопільська (56%), Рівненська (52,4%), Хмельницька, Чернівецька (57,3%)) в селах проживає більше 50% всього населення. Дуже

низькою є частка сільського населення в Донецькій (10%), Луганській (13%), Дніпропетровській (16%), Харківській (21%) областях.

Села ділять за кількістю жителів на:

- маленькі (до 500 чол.);
- середні (від 500 до 1000 чол.);
- великі (понад 1000 чол.).

Налічується близько 29 тис. Сільських поселень. З них 57,7% дрібних, 22,4% середніх і 19,9% великих. Переважна більшість сільського населення проживає в середніх і великих селах.

Особливості географічного положення, природних умов і ресурсів (рельєф, водні та лісові ресурси, склад сільськогосподарських угідь), особливості історичного розвитку зумовили значні територіальні відмінності в сільському розселенні, розмірах сільських поселень. Наприклад, в Українському Поліссі, де значні площі займають ліси і багато заболочених земель, села переважно маленькі і розташовані на підвищених вододільних ділянках.

У лісостеповій зоні України переважає долинно-ярусний тип сільських поселень. Села тут розташовані переважно в долинах і великих ярах, де кращий мікроклімат і ближче до поверхні залягають ґрунтові води. Тут найбільше великих і середніх сіл. Села розміщені недалеко один від одного. У степовій зоні села розміщені переважно вздовж річок і балок і тому тут, як і в лісостепу, переважає яружно-балковий тип поселень. Села в степовій зоні великі, в них проживає по кілька тисяч чоловік. Щільність сільського населення невелика.

В Українських Карпатах переважає тип гірничо-долинних сіл. Села тут тягнуться вузькими смугами в долинах річок на 8 - 10 км. Переважають середні за розмірами села.

У багатьох селах розвиваються народні промисли: гончарство, килимарство, художня вишивка, різьблення по дереву, художня обробка металу та шкіри.

У Кримських горах сільські населені пункти розташовані вздовж річок, на крутих гірських схилах.

Сільські поселення України по виробничих функцій діляться на сільськогосподарські (з двома підтипами: рослинницькі і тваринницькі), несільськогосподарські (поселення промислових підприємств, лісопромислові, рибпромислові поселення і ін.) І змішаного типу (аграрно-індустріальні). Найбільш поширеними є сільськогосподарські поселення. Вони складають переважну більшість сільських населених пунктів України. Значно менше група несільськогосподарських і змішаних типів сіл. Під впливом природних і соціально-економічних умов сформувалися планувальні форми сільських поселень України. З природних умов найбільший вплив на характер забудови мали рельєф, конфігурація річкової мережі, доступність до підземних вод, а також соціально-економічні та історичні умови.

На сучасному етапі поширені такі планувальні форми сільських поселень, як групові, однувличні, маховики, присілки і хутора.

Типова для України форма сільських поселень – це хутора, які виникли ще в початковій фазі колонізації земель. Хуторів багато на Гуцульщині. На решті території вони були зруйновані в середині 20 століття.

В цілому по Україні виділяють 26 класів сільського розселення. Самим типовим є Східноукраїнський регіон сільського розселення.

В системі сільського населення і розселення спостерігається таке явище як депопуляція, особливо в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській, Дніпропетровській та інших областях. Сільське населення на сучасному етапі деградує. На постійне місце проживання тут залишаються переважно люди старшого віку.

Населені пункти тісно взаємопов'язані між собою і внаслідок цього вони формують системи розселення.

Система розселення – це сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функцій і об'єднаних різними видами зв'язків.

Всі населені пункти України об'єднані в єдину систему розселення. Її центром є столиця – Київ. Це основний адміністративно-політичний, культурний центр, великий промисловий і транспортний вузол.

У межах системи розселення виділяють регіональні системи розселення (міжобласні та обласні) і локальні. Міжобласні системи розселення формуються навколо значного центру (як правило, міста-мільйонера), значення якого виходить за межі однієї адміністративної області.

У нас функціонує 6 міжобласних регіональних систем розселення: Центральна, Західна, Північно-Східна, Південно-Східна, Південна, Придніпровська.

В межах України функціонує 25 обласних систем розселення. Обласна система розселення – це сукупність міських і сільських поселень, які об'єднані навколо обласного центру, управляються їм і відрізняються розмірами території, кількістю населення і населених пунктів, питомою вагою міського населення, кількістю в них міжрайонних, районних, кущових і елементарних систем розселення.

Найбільшими за розмірами території та кількістю населення обласними системами розселення є Донецька, Дніпропетровська, Харківська, а найменшими – Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька. До локальних належать системи, які формуються в межах обласних систем розселення. Це міжрайонні, районні, кущові і елементарні. Міжрайонні формуються навколо того чи іншого міста, який по ряду функцій перевищує районний центр. У міжрайонну може входити кілька районних. Таким чином, на території області може функціонувати кілька міжрайонних систем розселення. У переважній більшості випадків їх центрами є середні за чисельністю населення міста, а також іноді маленькі міста.

Районні державні системи формуються в межах адміністративних районів на основі зв'язків, які складаються між райцентром і поселеннями району. До складу районних систем розселення входять кущові і елементарні системи розселення, які функціонують на території району. Кущові системи розселення формуються навколо селищ міського типу, маленьких міст. Основою їх формування є виробничі, трудові та культурно-побутові зв'язки між центром

системи і оточуючими поселеннями. У кожному районі може функціонувати кілька кузових систем розселення.

Елементарні, або первинні, системи розселення – це населені пункти (як правило, сільські), об'єднані навколо великого центру на основі виробничих, трудових, культурно-побутових та інших видів діяльності.

5.4. Міграція населення України.

Міграція – це переселення, переміщення населення, пов'язане зі зміною постійного місця проживання як в межах однієї країни, так і з однієї країни в іншу. Залежно від ознак, за якими їх класифікують, міграції можуть бути зовнішніми і внутрішніми для даної країни, стаціонарними і тимчасовими (сезонними і маятниковими).

Зовнішні міграції – це переміщення населення між країнами, групами країн. Характеризуючи зовнішні міграції, користуються терміном «еміграція» (виїзд) і «імміграція» (в'їзд).

Внутрішні міграції – це переміщення населення в межах тієї чи іншої країни між її регіонами, населеними пунктами.

Мотивами міграції є – економічні, соціально-побутові, політичні, релігійні, військові чинники, а також стихійні лиха.

Зовнішні та внутрішні міграції характеризуються величиною міграційних потоків, складом мігрантів, напрямками міграційних потоків, їх періодичністю.

Важливе значення для України мають внутрішні міграції населення, тобто міграції між регіонами, областями, населеними пунктами.

Залежно від тривалості переміщення населення виділяють стаціонарну (безповоротну) міграцію (переміщення на постійне або довгострокове проживання) і тимчасову (переміщення на відносно короткий термін). Тимчасові міграції включають сезонні і маятникові переміщення. Всі тимчасові міграції населення є поворотними. Стаціонарні і тимчасові міграції можуть бути внутрішньодержавними та міждержавними.

Сезонні міграції населення – це тимчасові міграції, для яких характерне тимчасове переміщення мігрантів. Сезонні міграції можуть бути внутрішньодержавними та міждержавними. Залежно від причин, що їх зумовлюють, виділяють економічну сезонну міграцію (необхідність забезпечити робочою силою певні галузі господарства на період сезонного збільшення робіт) і соціально-культурну сезонну міграцію (поїздки для навчання, лікування, відпочинку, туризму).

В останні роки соціально-культурні сезонні міграції населення в Україні постійно зростають.

Митників міграції – це регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання без зміни місця проживання. Митників міграції зумовлюються невідповідністю розміщенням виробництва і розселенням населення. Головний напрямок цих міграцій - із села в місто, з маленького міста у великий. Найбільші митників міграції спостерігаються в приміських зонах великих міст, в міських агломераціях. Ці

міграції поширені і в зоні середніх і маленьких міст, в сільській місцевості урбанізованих територій.

Внутрішньодержавні переміщення не впливаю на загальну чисельність населення, проте відіграють значну роль в перерозподілі і формуванні трудових ресурсів областей, регіонів, міст і сільських поселень.

Серед внутрішньообласних міграційних потоків головним є внутрішньообласні переміщення, яке в Україні становить понад 70% обсягу внутрішньодержавних міграцій.

Внутрішньообласні міграційні потоки відбуваються в основному в напрямку «село-місто». Це обумовлено промисловим розвитком нашої держави, а також значними відмінностями в соціально-економічних умовах праці і побуту.

За рахунок внутрішньообласних постійних міграцій «село – місто» значно зросла населення міст України. Як правило, при внутрішньообласних міграціях найбільшу кількість населення осідає, в першу чергу, у великих містах і обласних центрах (Львів, Тернопіль, Чернівці). На сучасному етапі максимальна інтенсивність постійних міграцій характерна для індустріальних областей Донбасу і Придніпров'я (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька) і півдня України (АР Крим, Херсонська).

У західних областях України, де значно вище питома вага сільського населення, постійні міграції «село – місто» виходять за межі областей. Чимало сільських мігрантів з західного регіону, а також північній і центральній частині України переселилися і переселяються в міста Донбасу, Придніпров'я та півдня України. В міжобласних міграційних потоках «місто – село» склалася стала тенденція тяжіння їх до найбільших міст України: Києва, Харкова, Дніпра, Донецька, Львова, Запоріжжя, Кривому Рогу.

Тимчасові міграції населення в Україні представлені сезонними і маятниковими.

Сезонні міграції спостерігаються в межах областей, між областями, населеними пунктами. У них бере участь населення всіх регіонів України – як міське, так і сільське.

Типовими сезонними міграціями є поїздки населення західних і північних областей на збір зернових і інших культур в області українського степу (Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську) і АР Крим. На сезонні заробітки в Донбас, Придніпров'я, на південь України виїжджають будівельні бригади з Карпат, Прикарпаття, деяких подільських областей. Ці сезонні міграції зумовлені економічними причинами, але є і такі, які викликані соціально-культурними мотивами. Так, чимало жителів різних регіонів України виїжджає на відпочинок, лікування, в будинок відпочинку, на курорти, в санаторії, пансіонати, на Південний берег Криму, в Одесу, Приазов'є, Карпати, Закарпаття, Прикарпаття та інші місця України. Чимало молоді їде з різних регіонів у великі міста України здобувати освіту. До сезонних міграцій відносяться різні туристичні маршрути в межах України та інтенсивні маятникові міграції навколо міст-мільйонерів – Києва, Харкова, Донецька, Дніпра, Одеси, а також навколо великих міст – Запоріжжя, Львова, Луганська, Маріуполя, Миколаєва, Кривого Рогу та ін. деякі з них є центрами тяжіння

робочої сили з населених пунктів не тільки своїй галузі, але з окремих адміністративних районів сусідніх областей. Так, до Києва митників поїздки здійснюють мігранти не тільки однойменної області, а й суміжних з нею районів Житомирської та Чернігівської областей.

У великих містах і в містах-мільйонерах більше 50% маятникових мігрантів становлять жителі менших за кількістю жителів міських поселень. У високо урбанізованих районах Донбасу і Придніпров'я вони перевищують 60%. У маленькі і середні міста України здійснюють митників міграції в основному сільські жителі (90%).

В Україні виділяють два райони інтенсивних маятникових міграцій. Перший з них – це район Донбасу, де знаходиться найбільша в Україні Донецько-Макіївська міська агломерація. Для району характерний високий рівень урбанізації (в Донецькій області питома вага міського населення складає 90%, а в Луганській - 87%). Район відзначається високим індустріальним розвитком, густою мережею доріг, що і зумовило в ньому інтенсивні маятникові міграції.

Другий район – області західного регіону – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька. Тут головною причиною маятникових міграцій є висока щільність сільських і міських поселень і сприятлива вікова структура населення. У маятникових міграціях найбільшу участь тут приймають сільські жителі – 90% і більше.

Своєрідні митників міграції складаються навколо Києва, як ядра міської агломерації. Київ, як місто-мільйонер, адміністративний, науковий і культурний центр, столиця, місто з великою кількістю промислових підприємств і навчальних закладів має значно ширшу зону трудового впливу (понад 120 км), ніж будь-який інший місто України. Це зумовлює інтенсивні маятникові міграції, до яких залучено населення сіл, міст і селищ міського типу.

Митників міграції в межах міських агломерацій Придніпров'я здійснюється за рахунок жителів невеликих міст і селищ міського типу.

Невелику зону трудового впливу мають обласні центри північній частині України (Житомир, Суми, Чернігів). Митників міграції населення навколо цих міст активно здійснюються в радіусі 35 км.

У південних містах Миколаєві, Херсоні, Маріуполі - зона інтенсивних міграцій не перевищує 30 км. У маятникових міграціях тут беруть участь жителі міських поселень переважно у віці до 30 років.

Крім внутрішніх міграцій для України характерні і зовнішні. Сучасні зовнішні міграції мають політичні, комерційні або соціально-економічні мотиви. Після отримання Україною незалежності створюються умови для повернення на батьківщину українців, які жили за межами своєї історичної батьківщини. Це ж стосується і інших народів, які проживали колись в Україні.

Міграційні процеси складаються з потоків вибуття та потоків прибуття населення за певний період. Різниця між числом прибулих і тих, які виїхали за цей період часу, визначається як сальдо міграції, яке відображає збільшення або зменшення чисельності населення даної території за вказаний період часу і може позитивним або негативним.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Яка роль населення у розвитку і розміщенні виробництва?
2. Що таке демографія, та які демографічні показники ви знаєте?
3. Проаналізуйте сучасну демографічну ситуацію в Україні.
4. Що таке система розселення населення України?
5. Дайте характеристику міському розселенню населення України.
6. Дайте характеристику сільському розселенню населення України.
8. Характеристика соціальної структури України.
9. Що таке трудовресурсний потенціал, та якими термінами він описується?
10. Дайте характеристику трудових ресурсів України.
11. Характеристика ринка праці України.
12. Особливості трудового потенціалу в регіональному розрізі?
13. Що таке міграція, її причини та види?
14. Характеристика міг раціонних процесів в Україні.

ТЕМА 6. Природно-ресурсний потенціал України і його економічна оцінка

1. Сутність і класифікація природних ресурсів.
2. Природно-ресурсний потенціал та його економічна оцінка.
3. Природно-ресурсний потенціал України.

6.1. Сутність і класифікація природних ресурсів

Природні ресурси – це природні компоненти і сили природи, які використовуються або можуть бути використані як засоби виробництва і предмети споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства, підвищення рівня життя людей.

Природні ресурси є частиною географічного середовища. Це сукупність природних умов існування і діяльності людей. О.О. Мінц: «Природні ресурси – це тіла і сили природи, які на даному рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності». М.Ф. Реймерс визначає, що природні ресурси – це природні об'єкти і явища, які використовуються сьогодні і в майбутньому для прямого і непрямого споживання, сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтримки умов існування, підвищення якості життя, в т.ч. феномени природи. Він каже про природні ресурси, як про тіла і сили природи (природні блага), суспільна корисність яких позитивно або негативно змінюється в результаті трудової діяльності людини.

За своєю економічною сутністю природні ресурси – це споживчі вартості, придатність і корисність, техніко-економічні особливості, масштаби і способи виробництва яких визначаються суспільними закономірностями.

Природні ресурси є матеріальною базою виробництва, постійно споживаються ним і вимагають свого повного відтворення (відновлення) в натуральній формі. А значить, для забезпечення безпосереднього суспільного

відтворення процес праці, пов'язаний з підготовкою природних елементів до включення в господарський оборот, повинен бути безперервним і проводитися в сфері як матеріального, так і нематеріального виробництва, капітального будівництва, сільського і лісового господарства, добувної промисловості, рекреаційного господарства. На базі цього забезпечується зв'язок між суспільством і природою між окремими підрозділами сфери природокористування.

Існують різні підходи до класифікації природних ресурсів. В основі природних класифікацій знаходяться відмінності природних ресурсів в генезі й приналежності до тих чи інших компонентів і сил природи. Оскільки природні ресурси – це природні тіла, компоненти географічної оболонки Землі, вони мають природну класифікацію. А тому виходячи з приналежності, ставлення до природних систем, а також їх розміщення, природні ресурси діляться на такі групи:

- за ознакою приналежності до певних природних систем: космічні (проміння, метеорити), планетарні (геліонергія, гравітаційні енергія), ресурси Землі (атмосфера, гідросфера, літосфера і її елементи);
- по відношенню до природних систем: елементи природних систем (мінерали, ґрунт, види рослин і тварин) і результати їх функціонування (поліпшення родючості ґрунтів, приріст біологічної маси, зростання поголів'я і маси тварин). Однак останні важко віднести до суто природного класифікації, оскільки вони показують результати взаємодії природи і суспільства;
- за видами і тривалістю кругообігу: в довгостроковому кругообігу (космічний, геологічний) і в короткостроковому (біологічний кругообіг води);
- за характером розміщення на поверхні землі: приблизно рівномірно розподілені (атмосфера, біосфера) і зосереджені (гідросфера, літосфера і їх елементи);
- по можливості переміщення по території: природні ресурси, які переміщуються вільно (повітряні маси, вода, тварини), і такі, які не переміщуються (рослини);
- за видами: мінеральні, кліматичні, водні, земельні, лісові, рекреаційні

Природна класифікація не вказує на розміщення тієї чи іншої групи природних ресурсів в процесі суспільного відтворення. Зараз використовують і інші підходи до класифікації. Наприклад, основним видом ознаки класифікації є господарська діяльність. По господарського використання природних ресурсів, вони діляться на такі групи:

1. По територіальну приналежність: світові (глобальні) і національні (пов'язані з певною територією).
2. По вичерпності: всі природні ресурси діляться на вичерпні і невичерпні. Вичерпні природні ресурси в свою чергу поділяються на відтворювані і невідтворювані. Невідтворювані ресурси в разі їх видобутку та використання не відображаються природою або відтворюються в терміни, значного більш довгі в порівнянні зі швидкістю їх використання. До

невідтворюваних ресурсів належать багатства надр (горючі корисні копалини, металеві та неметалеві корисні копалини). Використання цих ресурсів можливо тільки один раз, і воно неминуче призводить до вичерпання їх запасів. Поповнення цих запасів або відбувається дуже повільно, або взагалі неможливо, або відсутні умови, при яких вони виникли багато мільйонів років тому. При раціональному використанні ресурсів надр ними можна користуватися тривалий час. До відтворюваних ресурсів належать ґрунти, рослинний і тваринний світ, деякі мінеральні ресурси, наприклад, солі, які осідають в озерах і морських лагунах. Вони можуть відтворюватися в природних процесах і підтримуватись в деякому постійному кількості, певний рівнем їх щорічного відтворення і споживання. Невичерпними називаються природні ресурси, існування яких обмежена часом. До невичерпних природних ресурсів належать кліматичні, гідрологічні, сонячна енергія, дощі, кінетична енергія вітру і морського прибою, потенційна енергія річок і морських припливів, вода як речовина і засіб транспортування. При будь-якому інтенсивному споживанні їх кількість не зменшується, або зменшується настільки мало, що ця величина на практиці ігнорується.

3. По відновленню: поновлювані (біологічні), частково поновлювані або ті, що залучаються в повторне використання (сировинні), які не поновлювані (паливні корисні копалини). До групи частково відновлюваних природних ресурсів належать торф, самосадної солі, ґрунту, ресурси деревини, темпи відновлення яких, відстають від темпів експлуатації. Не поновлювані природні ресурси – це природні ресурси, які самостійно не відновлюються після їх використання або відновлюються впродовж дуже тривалого часу. До них належать більшість корисних копалин.
4. У напрямку використання: паливно-енергетичні, мінерально-сировинні, продовольчі та ін..
5. За рівнем вичерпності: прогнозовані, виявлені, детально вивчені.
6. По можливості використання: недоступні, резервні, можливі для використання і ті, що використовуються; за характером використання: одноцільового (сировинні) і багатоцільового використання (лісові, водні, земельні).
7. За якістю: кожен вид природних ресурсів ділиться на класи, групи, типи і інші класифікаційні одиниці.
8. За впливом виробництва: ті, що піддаються шкідливому впливу (біологічні), піддаються невеликому впливу (гідросфера, атмосфера, верхня частина літосфери), що не підпадають під вплив (глибинна частина літосфери).
9. По можливості залучення в господарський оборот природні ресурси можна розділити на придатні для експлуатації (дійсні) і потенційні. До придатних для експлуатації належать ресурси верхньої оболонки Землі та енергії Сонця, а до потенційних належать ресурси космосу і морських глибин.

Потенційні ресурси, хоча і існують, але не використовуються внаслідок недостатнього рівня розвитку техніки, що не розробленості технології або економічної неефективності. Нерідко існування таких ресурсів має прогнозний і навіть ймовірний характер.

До потенційних природних ресурсів належать, по-перше, елементи природи, які знаходяться на стадії вивчення і підготовки до промислової експлуатації (освоєння), що є першим етапом залучення природних ресурсів в господарський оборот, приведення їх у такий стан, при якому стає можливою їх експлуатація (наприклад, розвідані родовища корисних копалин); по-друге, природні ресурси, які не можуть використовуватися в господарстві через неможливість вивозу їх з місць видобутку. Отже, для включення потенційних природних ресурсів в суспільне споживання, тобто для перетворення їх на можливі для експлуатації (дійсні), необхідні додаткові витрати праці, які додадуть цим коштам виробництва певну якісну завершеність.

У господарському розумінні можливі для експлуатації природні ресурси діляться на 4 групи:

- зовнішні - енергія сонця, гравітаційна енергія;
- поверхні землі, які в свою чергу діляться на ресурси фізичного середовища (поверхні літосфери і гідросфери) і біологічні (наземні, водні, ґрунтові);
- земних глибин - мінерально-сировинні (металеві, неметалеві);
- паливно-енергетичні.

За цільовим призначенням природні ресурси діляться на: матеріальні, пізнавальні, естетичні, рекреаційні.

За рівнем потреби для життя людини природні ресурси діляться на: дуже потрібні (повітря, вода, їжа) і щодо байдужі.

Природні умови здійснюють різнобічний вплив на життєдіяльність людей і торкаються усіх сфер людського буття. У кожній місцевості вони визначають умови життя в цілому, а зокрема й умови праці, побуту і дозвілля, здійснення господарської діяльності, окреслюють можливі рівні адаптації до незвичних або змінних умов. Сукупність природних складових формує природну комфортність певних регіонів. В.Л. Бабуріна та Ю.Л. Мазуров виокремлюють 5 рівнів природної комфортності території:

- екстремальні території — полярні території, високогірні райони високих широт (характеризуються надзвичайно складними умовами виживання);
- дискомфортні території — райони з суворими природними умовами, малопридатними для проживання й адаптації некорінного населення (арктичні пустелі, тундра, тайга, аридні території);
- гіперкомфортні території мають обмежену сукупність сприятливих факторів для переселенців;
- прекомфортні території — це райони із незначними відхиленнями від природного оптимуму для формування постійно проживаючого населення;
- комфортні території — райони з ідеальними умовами зовнішнього середовища для життєдіяльності населення.

Для території України характерні переважно прекомфортні умови на більшості територій, хоча на значних територіях чітко простежуються ознаки гіперкомфортності — гірські масиви Карпат і Кримських гір із загрозами паводків, зсувів ґрунту, селів, складний рельєф, надмірна зволоженість Полісся, загроза паводків у Закарпатті, посухи на півдні України тощо.

6.2. Природно-ресурсний потенціал та його економічна оцінка

В економічній науці питання про оцінку природних ресурсів розглядається, як правило, диференційовано за окремими видами: земля, вода, ліс, корисні копалини. Всі дослідження пов'язують завдання оцінки із забезпеченням максимального ефекту в галузях економіки при використанні певного природного ресурсу. Але єдиного підходу до оцінки природних ресурсів сьогодні немає, що пояснюється, перш за все, різними тлумаченнями предмета, критеріїв і показників економічної оцінки.

Завданням економічної оцінки об'єкта природокористування є використання просторово обмеженого набору, тобто створення найбільш раціональної (оптимальної) системи водокористування, водоспоживання і землекористування з урахуванням економічних і соціальних факторів на певний розрахунковий рівень (період). Але, краще всього здійснювати комплексну оцінку природокористування як єдиного цілого.

Отже, предметом економічної оцінки об'єкта природокористування є його громадська споживча вартість як просторовий базис розміщення виробництва, засобів виробництва і предметів праці, корисних копалин і сировини, джерел води і біологічних ресурсів.

Загальна економічна оцінка об'єкта природокористування є складовою частиною оцінки оптимального плану виробництва конкретних видів продукції і послуг за умови забезпечення екологічних і соціальних норм навколишнього середовища. Показником загальної оцінки, яка найбільш повно відображає прийнятий нами її критерій, є новостворена вартість, тобто чистий продукт і прибуток.

Загальна економічна оцінка здійснюється в два етапи. На першому визначається замкнута оцінка просторово обмеженого набору при встановленому для нього оптимальному складі, потужності і розміщення об'єктів господарювання на суші і воді, тобто поза зв'язком з природно-економічним комплексом (районом), в який входять об'єкт природокористування. На другому етапі оцінюється виробництво тієї чи іншої продукції, послуг в межах і за межами об'єкта природокористування. Йдеться про те, щоб дотримуватися принципу збереження виробництва конкретних видів продукції і послуг відповідно до плану, встановленому для природно-економічного комплексу в цілому, з урахуванням прямих і зворотних зв'язків між об'єктом природокористування та ПЕК, тобто між частиною і цілим. План коригується за результатами спеціальної економічної оцінки природних ресурсів за показником диференціальної ренти.

Основні вимоги до системи економічних оцінок природних ресурсів:

1. визначеність економічної сутності оцінок природних ресурсів і її основних видів, деталізації та обліку призначення цих оцінок в системі управління народним господарством, тобто визначені завдання оцінки;
2. оцінювання всіх природних ресурсів по єдиній методологічній основі. Як правило, економічна оцінка природних ресурсів базується на загальних методологічних принципах теорії трудової вартості;
3. потенційний (а не фактично досягнутий) ефект їх використання;
4. методологічно правильний облік природних умов, які не пов'язані з природними властивостями ресурсів. Наприклад, розподіл ресурсів на відтворювані і відтворювані, географічне положення та ін.
5. найбільш повний облік чинника часу за проведення ресурсооціночних робіт;
6. облік того, що відбувається поза самого підприємства, тобто в суміжних галузях промисловості.

Підходи до оцінки природних ресурсів:

1. Витратний підхід – оцінка природних ресурсів проводиться за розмірами витрат на їх видобуток, освоєння або використання. За цим принципом встановлюється плата за забір води промисловими підприємствами, яка діє сьогодні. Основним недоліком цього підходу є те, що ресурс кращої якості, розташований в більш сприятливому для освоєння місці, отримує меншу вартість, хоча його споживча вартість буде вище, ніж «гіршого ресурсу». У тому числі, цей підхід не сприяє раціонального природокористування.
2. Результативний підхід – відповідно до нього, економічну оцінку (вартість) мають тільки ті природні ресурси, які приносять дохід. Тобто вартість ресурсу визначається грошовим вираженням первинної продукції, яку отримують від експлуатації природного ресурсу, тобто різниця між отриманим доходом і поточними витратами. Недоліки: не для кожного природного ресурсу можна визначити вартість первинної продукції, також дохід від використання ресурсу може бути як прямим, так і опосередкованим, який дуже важко оцінити адекватно (наприклад, кліматичні, рекреаційні ресурси), також підхід не враховує фактор часу.
3. Затратно-ресурсний підхід – об'єднуються витрати на його освоєння і дохід від використання. Дана концепція має перевагу щодо оцінки природного ресурсу, яка буде вище, ніж в попередніх випадках, що створює можливість для стимулювання раціонального використання природних ресурсів. Однак має недоліки попередніх підходів.
4. Рентний підхід – використовує теорію ренти: при рентних оцінках «кращий» ресурс (використання якого дає більший дохід при однакових затратах) отримує більшу вартість; витрати на освоєння ресурсу орієнтовані на деякий середній рівень, і, отже, оцінка буде більш об'єктивна; обґрунтована необхідність розділяти власника ресурсу і його користувача для виникнення категорії рентних платежів; рентні оцінки враховують фактор обмеженості природного ресурсу; в природокористуванні під економічною рентою зазвичай розуміється ціна

(або орендна плата) за користування природними ресурсами, кількість яких обмежена.

5. Відтворювальний підхід – сукупність утворюють середу (поновлюваних і невідновлюваних) природних ресурсів на певній території і стан навколишнього середовища, наближені до природного (заданому) рівню, розглядається як деякий стандарт, відправною рівень. У такому випадку використання будь-якого природного ресурсу має передбачати його відновлення (відтворення) в попередній якості (для поновлюваних ресурсів) і кількості або компенсації (для невідтворюваних) з урахуванням не погіршення стандарту якості навколишнього середовища в цьому місці.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) – це поняття, яке визначається кількістю, якістю і з'єднанням природних ресурсів регіону. Це сукупність всіх природних засобів, запасів, джерел, які є і можуть бути мобілізовані і використані для досягнення певної мети.

Розрізняють:

- компонентну структуру ПРП
- функціональну структуру ПРП
- територіальну структуру ПРП
- організаційну структуру ПРП.

Компонентна структура ПРП – характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних і т.п.).

Функціональна структура ПРП – відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації територій та певних господарських комплексів.

Територіальна структура ПРП – різні форми просторової дислокації природно-ресурсних комплексів.

Організаційна структура ПРП – можливість відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Основні характеристики ПРП: географічне положення, кліматичні умови, особливості рельєфу, розміщення ресурсного потенціалу.

ПРП є багатокомпонентним і одним з найважливіших факторів РПС.

Найважливішою проблемою є раціональне використання і охорона ПРП. Охорона ПРП – це система заходів, спрямованих на підтримку кількісних і якісних параметрів його продуктивності в інтересах розвитку суспільства. Відтворення ПРП – це процес відновлення попереднього стану і збільшення продуктивності природних ресурсів території (акваторії).

Охорона і відновлення ПРП охоплює широкий комплекс заходів щодо функціонування природокористування – технологічних, відтворювальних, господарських.

Технологічні заходи – це впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Відтворення природних ресурсів – відновлення родючості ґрунтів, рибних ресурсів і т.п.

Господарські заходи – пов'язані з удосконаленням територіальної організації в природокористуванні, розробленням схем комплексного використання і охорони природних ресурсів (або їх окремих компонентів), впровадженням

ефективної цінової політики, викликаній впровадженням плати за користуванням природними ресурсами і т.п.

6.3. Природно-ресурсний потенціал України

Для України характерний різноманітний і потужний природно-ресурсний потенціал. Історично зумовлене масштабне використання мінеральних і земельних ресурсів призвело до формування відповідної паливно-енергетичної, металургійної, хімічної спрямованості промислового розвитку у поєднанні з розвинутими будівельною індустрією та сільським господарством. Десятки промислових вузлів в Україні мають природно-ресурсну орієнтацію. З іншого боку, розподіл елементів природно-ресурсного потенціалу по території досить нерівномірний, що зумовлює галузеву і територіальну структуру кожного з регіонів.

Забезпеченість території України мінерально-сировинними ресурсами є доволі високою. Нині виявлено приблизно 20 тис. родовищ і рудовиявів 113 видів корисних копалин. З цієї кількості промислове значення мають 9143 родовища 97 видів корисних копалин, які належать до Державного балансу запасів. Промислово освоєні 3310 родовищ, на базі котрих працює близько 2 тис. гірничодобувних і переробних підприємств.

У Європі Україна посідає друге місце за площею орних земель, запасами залізної руди і перше – за ресурсами марганцевої руди, самородної сірки. Вона також є однією з перших за запасами кам'яного вугілля, калійної і кам'яної солей. Значними є її запаси каолінів, графіту, флюсової сировини та вогнетривких глин, скляних пісків, бентонітів, цементної сировини. В імпорتنій залежності Україна перебуває щодо постачання нафти, природного газу, руд кольорових металів, магнезиту, апатитів, фосфоритів, бентонітових глин.

Природно-ресурсний потенціал України можна визначати за сукупною продуктивністю природних ресурсів, яку обчислюють шляхом підсумування економічних оцінок потенціалів окремих видів природних багатств областей та економічних районів. Основу природно-ресурсного потенціалу формують земельні та мінеральні ресурси (3/4), велике значення мають також водні та рекреаційні. У структурі потенціалу мінеральних ресурсів 70 % припадає на паливно-енергетичні, 17 – на металеві, 7 – на будівельні матеріали та 4,5 % – на нерудну сировину для чорної металургії і гірничо-хімічну.

З територіального погляду за обсягом загального природно-ресурсного потенціалу виділяються Донецький (21,1 %), Причорноморський (15,5 %) та Придніпровський (14,8 %) економічні райони. На їх частку припадає більш як половина усього ПРП України. Найбіднішими в цьому відношенні є Волинський та Центральнo-Український економічні райони, частки яких становлять відповідно 3,5 та 6,0 %. Якщо в Донбасі й Придніпров'ї переважають мінеральні ресурси (відповідно 73,3 та 44,65 %), то на решті території України – земельні.

Найрізноманітніший у територіальному плані ПРП характерний для Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей, АР

Крим. Водночас, компонентною одноманітністю характеризується ПРП Тернопільської, Вінницької, Донецької, Дніпропетровської областей за рахунок різкого переважання ролі одного виду ресурсу (Тернопільщина і Вінниччина – земельні ресурси, Дніпропетровщина – залізна руда, Донеччина – кам'яне вугілля). Досить різноманітним є ПРП Карпат і гірського Криму за рахунок значного перепаду висоти і внаслідок цього зміни ландшафтів, досить диверсифікований природно-ресурсний потенціал Полісся, а лісостепова і степова зони характеризуються структурною одноманітністю.

Необхідно розрізняти такі поняття:

- *Мінеральні ресурси* – це сукупність запасів корисних копалин в надрах Землі (регіону, країни, планети), придатних для використання в різних галузях промисловості.
- *Корисні копалини* – це мінеральні утворення в земній корі з певним хімічним складом і фізичними властивостями, які використовуються людиною в її господарській діяльності.
- *Сировина* – це корисні копалини, які використовуються різними галузями промисловості

Корисні копалини за ступенем розвіданості і вивченості поділяються на:

- А – детально розвідані і вивчені, передані в експлуатацію;
- В – попередньо розвідані з приблизним визначенням меж родовищ;
- С₁ – слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;
- С₂ – перспективні ресурси.

Корисні копалини розрізняються за якістю, глибиною залягання, вмістом корисного компонента в породі і т.п. Корисні копалини, відомі під одним і тим же назвою, можуть розрізнятися за хімічним складом. А один і той же метал може видобуватися з різних руд.

Запаси корисних копалин – це кількість мінеральної сировини, яке виявлено за допомогою геологічної розвідки. Їх поділяють на дві категорії – балансові і позабалансові. До балансових належать ті, які відповідають промисловим кондиціям і їх економічно доцільно використовувати. До позабалансових – запаси, які внаслідок низького вмісту цінних компонентів або складної технології видобутку і переробки поки що недоцільно використовувати (але згодом таке використання можливе).

Промислові запаси викопних ресурсів визначаються як сума запасів за категоріями А + В + С₁ без втрат. Для потенційної оцінки запасів корисних копалин визначають на підставі врахування спільних геологічних умов так звані прогнозовані запаси.

Класифікація корисних копалин:

- паливно-енергетичні – нафта, природний газ, вугілля, горючі сланці, торф, уранові руди;
- руди чорних металів – залізна руда, хром, титан, марганець, ванадій; руди кольорових металів – мідні руди, цинк, свинець, алюмінієві руди, ртуть, олово, кобальт, нікель, вольфрам, молібден;
- руди рідкісних, рідкісноземельних і розсіяних металів – літій берилій, ніобій, тантал, цирконій, германій, індій;

- руди благородних металів – золото, срібло, платина;
- гірничо-хімічна сировина – апатити, фосфорити, торфовіаніти, калійна і кам'яна сіль, сірка, барит;
- флюси і вогнетривкі матеріали – флюсові вапняки, доломіт, магнезит, кварц, вогнетривкі глини;
- технічна сировина – алмази, тальк, азбест, графіт;
- дорогоцінний, напівдорогоцінного і промисловий камінь – алмази, рубіни, сапфіри, смарагди, топази, нефрити, лазурити, малахіти;
- сировина для будівельної промисловості – будівельний камінь, пісок, гравій, облицювальний камінь, цементна сировина;
- водні ресурси – підземні, поверхневі і мінеральні води, грязі.

Земля – ресурс багатоцільового призначення. Вона є з одного боку засобом виробництва, а з іншого – предметом праці. Землі класифікують за їх придатністю використання у господарстві:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі населених пунктів (міст, поселень міського типу, сільських населених пунктів);
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення;
- землі природоохоронного, природно-заповідного та історико-культурного призначення;
- землі рекреаційного та оздоровчого призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі запасу тощо.

У структурі земельного фонду (територіальний аспект земельних ресурсів) 71 % становлять сільськогосподарські угіддя, забезпеченість якими на одного мешканця країни досить висока – близько 0,8 га. У структурі сільськогосподарських угідь основна частка землі знаходиться під ріллею — 55 % території країни. Площа орних земель становить 32,5 млн га, на кожного жителя їх припадає 0,67 га. Ліси й лісові площі займають 17,2 %, в тому числі вкриті лісом — 14,7 %. Близько 4 % території країни вкрито водою, 1,5 % — болота й заболочені території.

У центральних, південних і подільських областях рівень розораності земель сягає 86 – 90 % і більше, в решті областей – 60 – 80 %. Лише в Закарпатті рівень розораності менший 50 %. Такі ж відмінності і в землезабезпеченості населення – від 0,15 га ріллі на одну особу в Закарпатті до 1,5 – у південних районах.

Під багаторічними насадженнями перебуває порівняно невелика площа земель (близько 2,5 %), проте в Криму й Закарпатті на цю категорію земель припадає вже 6 – 7 % сільгоспугідь, у Чернівецькій області – 5 %, тоді як на Кіровоградщині – менше 2 %. Сіножатями було зайнято 2,41 млн. га, найбільше їх у Закарпатті (20,5 %) та на Поліссі (до 15 %). Пасовищами зайнято 5,5 млн. га сільгоспугідь.

У найближчому майбутньому структура землекористування значно зміниться у зв'язку зі зростанням кількості фермерських землеволодінь і подальшою приватизацією землі, яка має бути підтверджена відповідними законодавчими актами. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є створення деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Що стосується водних ресурсів, то вода має багатогалузевий і багатоцільовий характер використання. Уся господарська діяльність пов'язана з тісним взаємозв'язком трьох структурних її елементів, центральне місце серед яких, поряд з організаційно-економічною та виробничо-матеріальною базою, займає водоресурсна база розвитку – наявні в даний час і даному місці водні ресурси. Останні є фактором взаємозв'язку водоресурсної бази з господарським життям і розвитком суспільства.

Цінність і значення води для розвитку господарства, забезпечення виробничих процесів і населених пунктів, її роль у розміщенні виробництва не викликає сумнівів. Нині вода виконує низку важливих функцій:

- питне і побутове водопостачання населення і населених пунктів;
- виробництво продовольчої продукції;
- виробництво електроенергії та промислової продукції;
- забезпечення комунікативних функцій (водний транспорт);
- задоволення санітарно-гігієнічних потреб.

Отже, можна сформулювати сучасне розуміння споживчих властивостей води. Вони полягають, з одного боку, в тому, що вона виявляє себе як засіб виробництва, а з іншого — є природним благом і задовольняє звичайні людські потреби. Останні виступають комплексом екологічних властивостей води.

Водні ресурси України формуються переважно за рахунок стоку річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси. Значна частина річкового стоку є транзитною з територій суміжних держав. Частка забезпечення населення України річковим стоком у розрахунку на 1 особу становить майже 1 тис. м³ на рік.

З метою безперебійного водопостачання населених пунктів і виробництва в Україні побудовано 1087 водосховищ загальним об'ємом 55 млрд.м³ води. Для перерозподілу поверхневого стоку прокладено 7 магістральних каналів загальною протяжністю більше 2000 км. Канали Північно-Кримський, Дніпро – Донбас, Дніпро – Інгулець, Сіверський Донець – Донбас, Дунай – Сасик за обсягами перекидання стоку належать до середніх, а великим є лише Головний Каховський магістральний канал з потужністю 8,2 км³ води за рік.

За період з 1990 р. водовикористання зменшилося у 2,7 разу. Найбільші зміни обсягів водовикористання відбулися у АР Крим, Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Тернопільській, Херсонській і Хмельницькій областях. У цих областях скорочення водовикористання перевищило середній показник по Україні.

Прогнозні ресурси підземних вод становлять 123 млрд. м³ за рік. Запаси підземних вод, придатних для питного водопостачання, розміщені по території

країни вкрай нерівномірно. Водозабір підземних вод у структурі прогнозних ледве перевищує 20 %, що свідчить про можливості залучення додаткових ресурсів. Найбільші обсяги підземних вод використовуються у Луганській, Донецькій і Львівській областях, що становить 45,2 % від загального показника. Загалом водозабір з підземних горизонтів зменшився на 42,6 %.

Знизився рівень використання води – з 87,9 до 72,8 %. Найбільше води використовується на задоволення виробничих потреб – 53,5 %. На задоволення господарсько-питних потреб витрачається 25,5 %. Частка води для зрошування становить 13,1 %.

Інтенсивність водокористування перевищує екологічну місткість водних екосистем. У середні за водністю роки безповоротні втрати води й обсяги скидання забруднень перевищують екологічну одно відсоткову місткість водоресурсного потенціалу. Лише в Тернопільській, Івано-Франківській, Чернігівській та Закарпатській областях водокористування не перевищує рівня екологічних норм.

За десять років чітко простежуються дві тенденції: значне скорочення загальних обсягів водозабору, використання води і зміни структури водовикористання – частка використання води на виробничі потреби залишається сталою, частка використаних вод господарсько-питного призначення зросла на 10,4 %, зменшилися частки води для зрошування (суттєво) і (несуттєво) для сільськогосподарських потреб несуттєво – з 5,6 до 3,9 %.

Невпинно погіршується водно-екологічна ситуація. Найскладніша вона у басейнах Дніпра, Сіверського Дінця, Західного Бугу, рік Приазов'я, лівих притоках Дністра. Воду в цих ріках класифікують як дуже брудну. Головними причинами такого стану є забруднення поверхневого стоку недостатньо очищеними і неочищеними комунально-побутовими і промисловими стічними водами, ерозія водозбірних площ, поверхневий змив з урбанізованих і сільськогосподарських угідь.

Поряд з недоліками системи використання водних ресурсів є низка інших проблем, переважно організаційно-управлінського змісту. За останнє десятиріччя вкрай занедбана водогосподарська інфраструктура: частина її вийшла з ладу, частина потребує поточного обслуговування і ремонту, а частина залишилася взагалі поза увагою. Потребує удосконалення система обліку водовикористання, управління водним господарством за басейновим принципом.

У структурі природно-ресурсного потенціалу площа лісів становить 10,8 млн га, з них вкриті лісом землі – 9,4 млн га із загальним запасом деревини 1,74 млрд м³, у тому числі 250 млн м³ стиглих і перестиглих. Окрім економічної цінності ліси відіграють надзвичайно важливу роль в репродукції кисню, а також для збереження довкілля і оздоровлення населення. Ліси України виконують водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції. Водночас ліс є джерелом деревини, будівельних матеріалів, сировини для деревообробної, меблевої, целюлозно-паперової та інших галузей промисловості. Лісом покрито в середньому 14 % території України, у тому

числі на заході й півночі — 30—40 %, у Карпатах — понад 40, на Поліссі — 26,7, у Криму — 10, у Степу — 4 %. Високопродуктивний деревостан мають 75 % лісових площ. Річний приріст деревини становить 30 млн. м³. Запаси хвойних порід — 54 % деревини, у т. ч. сосни — 35 % (Полісся). Запаси деревини твердолистяних порід — до 40 % (дуб — 22 %, бук — 13, граб — 2 %). Серед листяних порід переважають береза, осика, вільха, липа, тополя. Велика роль лісу в заготівлі ягід, грибів, плодів, лікарських трав.

Майже в усіх областях України серед рекреаційних домінують санаторно-курортні ресурси. Всесвітньо відомий своїми санаторно-курортними умовами південь України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Донецька області й АР Крим). Унікальний за своїми можливостями Південний берег Криму. Крім кліматичних ресурсів, цей район багатий на ресурси грязей для організації лікувальних закладів. Важливим за рекреаційними ресурсами є район Карпат з його сприятливими умовами для організації як літнього, так і зимового відпочинку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Визначити зміст природних ресурсів та їх класифікації.
2. Охарактеризуйте природно-економічний потенціал та його структуру.
3. Зміст економічної оцінки природних ресурсів та підходи к економічній оцінки.
4. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ І

1. Характеристика поняття «продуктивних сил».
2. Які теорії відносяться до групи «штандортних» моделей розміщення виробництва?
3. Найбільша щільність населення склалася в областях:
 - А) де велику частку займають сільські жителі;
 - Б) де велику частку населення займають міські жителі;
 - В) в південних областях;
 - Г) в центральних областях.
4. Найбільша мобільність постійних міграцій спостерігається в таких областях:
 - А) Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька;
 - Б) Харківська, Закарпатська, Волинська;
 - В) Київська, Одеська, Львівська, Чернігівська.
5. Області з переважанням сільського населення:
 - А) Черновицька, Хмельницька, Рівненська;
 - Б) Чернігівська, Полтавська, Сумська;
 - В) Вінницька, Волинська, Львівська.
6. Найбільша кількість міст республіканського підпорядкування в областях:
 - А) Одеська, Київська, Харківська;
 - Б) Донецька, Київська, Львівська;
 - В) Донецька, Луганська, Львівська.

7. Міста-центри гірничодобувної промисловості:
 - А) Мукачєво, Івано-Франківськ, Черкаси, Кам'янець-Подільський;
 - Б) Чернівці, Луцьк, Рівне, Запоріжжя;
 - В) Макіївка, Нововолинськ, Калуш, Марганець;
 - Г) Чорноморськ, Новгород-Сіверський, Бердичів.
8. Низька загальна мобільність сільських жителів характерна для областей:
 - А) Хмельницькій, Рівненській, Волинській, Чернігівській;
 - Б) Республіки Крим, Миколаївській, Львівській, Луганській, Кіровоградській;
 - В) Київській, Харківській, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській.
9. Найбільша інтенсивність маятникових міграцій характерна для міст:
 - А) Ялта, Феодосія, Одеса;
 - Б) Маріуполь, Кривий Ріг, Макіївка;
 - В) Київ, Харків, Львів, Одеса.
10. Перерахуйте дуже великі міста України:
11. Показник «тривалість життя населення» в Україні?
12. Область, де найбільший відсоток городян:
13. Область, де найбільший відсоток сільських жителів:
14. У межах яких адміністративно-територіальних одиниць російське населення не займає друге місце?
15. Класифікація міст за генетичними ознаками (по 5 прикладів):
16. Класифікація міст за чисельністю населення (по 5 прикладів):
17. Що таке земельний кадастр та яка в Україні класифікація земель.
18. Яка друга за величиною ріка України?
19. Які ресурси належать до рекреаційних ресурсів – перерахувати їх.
20. Економічна класифікація природних ресурсів.
21. Водосховища Дніпра – назва і в якій області знаходиться.
22. Перерахуйте основні чинники галузевого районування.
23. Варіант економічного районування по І. Шаблію.
24. Характеристика форми ТОПС: кооперування.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II «Економіка України та її галузева структура»

ТЕМА 7. Господарський комплекс України, особливості структури, трансформація в ринкових умовах.

1. Господарський комплекс і структура економіки.
2. Галузева і функціональна структура господарського комплексу.
3. Міжгалузеві і внутрішньогалузеві пропорції.

7.1. Господарський комплекс і структура економіки

Економіка України – це єдиний народногосподарський комплекс (ЕНХК), який можна представити як сукупність технологічно і економічно взаємопов'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно і функціонально в системі світової економіки. В основі єдності ЕНХК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір – це економічно насичена територія, яка містить велику кількість об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєнні та рекреаційні площі, транспортні і інженерні мережі і т.п. Кожна країна має свій внутрішній простір і зв'язку із зовнішнім простором.

Близьким до поняття «економічний простір» є поняття просторова (територіальна) структура економіки і просторова (територіальна) організація господарства.

Якість економічного простору визначається багатьма характеристиками і параметрами. Серед них, перш за все, необхідно виділити:

- щільність (чисельність населення, обсягу валового регіонального продукту, природні ресурси, основний капітал і інші на одиницю площі простору);
- розміщення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподілу населення і економічної діяльності, в т.ч. існування господарсько освоєнних і неосвоєнних територій);
- зв'язаність (інтенсивність економічних зв'язків між частинами і елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу і людей, що визначається розвитком транспортних і комунікаційних мереж).

Для функціонування економічного простору важливе значення мають відстані між його елементами. «Економічне відстань», на відміну від фізичного, яке вимірюється кілометрами, милями і т.п., характеризується, перш за все, транспортними і трансакційні витрати на подолання фізичної відстані. Тому, економічне відстань між одними і тими ж географічними точками виявляються неоднаковими для різних товарів, послуг, груп мігрантів, які переміщуються.

Необхідними ознаками і умовами єдиного економічного простору є загальне економічне законодавство, єдність грошово-кредитної системи, єдність митної території і функціонування спільних інфраструктурних систем (енергетики, транспорту, зв'язку тощо).

Важливими складовими елементами єдиного економічного простору є загальнонаціональні ринки товарів і послуг, праці і капіталу.

Основні чинники формування ЕНХК України:

- висока господарське освоєння території;

- різноманітний природно-ресурсний потенціал;
- значний праце-ресурсний потенціал;
- сприятливе транспортно-географічне положення;
- давня історія розвитку.

Народногосподарський комплекс України складається з галузевих і територіальних підсистем.

Економіка – це система суспільного відтворення, яка історично склалася в межах окремої країни. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок і впорядкованих зв'язків, які забезпечують її стійкість і цілісність.

Необхідними ознаками національної економіки є:

- національний суверенітет, тобто національна державність, законодавство, суверенітет господарської та зовнішньоекономічної діяльності;
- економічне середовище (грошова одиниця, грошово-кредитна та фінансова системи, обіг цінних паперів, митна система, виробнича інфраструктура);
- наявність тісних економічних зв'язків між суб'єктами господарювання в межах національних кордонів.

Для визначення ступеня розвитку національної економіки використовують спеціальні показники. Серед них найважливішими є валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), експорт, імпорт, товарообіг зовнішньої торгівлі, рівень безробіття, інфляція, дефіцит бюджету, рівень державного боргу і т. ін.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) обчислюється як сукупна вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні впродовж року. Також до нього зараховуються результати зовнішньоекономічної діяльності. Такий підхід дає змогу охопити всі види економічної діяльності та запобігти повторному обрахунку продукції.

Структуру економіки можна розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому сенсі – це комплекс галузей і виробництв товарів і послуг з відповідними технологічними та міжгалузевими зв'язками. У широкому сенсі – це поняття охоплює не тільки пропорції виробництва, а й форми його організації управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура економіки – це співвідношення між сферами виробництва, які висловлює господарські пропорції, стан суспільного поділу праці. Вона являє собою сукупність стійких зв'язків між елементами системи, що забезпечує його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різких зовнішніх і внутрішніх змінах. Це поняття використовується для вираження всіх господарських пропорцій і сукупності стійких зв'язків виробництва, які забезпечують його цілісність. Структура суспільного виробництва вимірюється як в натуральних, так і у вартісних показниках (ВВП, чисельність зайнятих, вартість основних фондів). Вона характеризується наступними пропорціями:

- відтворювальними – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні валового внутрішнього продукту на

заміщення спожитих засобів виробництва і особисте споживання і накопичення;

- галузевими – співвідношення між різними галузями економіки;
- територіальними – в розміщенні виробництва за окремими економічними районами;
- зовнішньоекономічними – ввезення і вивезення продукції різних галузей і районів за кордон.

Категорія «структура економіки» – це не статична, а динамічна категорія, яка розвивається.

7.2. Галузева і функціональна структура господарського комплексу

Галузева структура господарства або регіону характеризується за складом і співвідношенню основних сфер, галузей і видів господарської діяльності, а також по співвідношенню господарських об'єктів різних видів, по співвідношенню суб'єктів господарювання, форм власності на засоби виробництва тощо.

Головна мета аналізу структури господарства – це загальна якісна оцінка господарського комплексу регіону в цілому, виявлення «вузьких місць» і диспропорцій, які гальмують його розвиток, визначення головних напрямків і пріоритетів цілеспрямованого удосконалення структури економіки або її загальної структурної переорієнтації та перебудови.

Галузь господарства – одиниця систематики продуктивних сил, яка виділилася для управління в процесі суспільного і територіального поділу праці. Немає більш-менш чіткого визначення самого поняття «галузь господарства». Її визначають як сукупність господарських одиниць, які займаються певним видом господарської діяльності, або ж сукупність споріднених господарських одиниць. Ситуація ускладнена і тим, що галузі господарства можуть бути дуже різними і за економічним змістом, і за формою, і по організації. Навіть в межах промисловості галузі виявляються не порівнянними: одні з них виділені за цільовим призначенням продукції (харчова, паливна і ін.); інші – по виходить сировини або матеріалів (машинобудування і металообробка; лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість); треті – за єдністю технології (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад). Галузі швидко множаться, з'являються все нові види господарської діяльності, які в тій чи іншій мірі формують нові галузі.

Загальноприйняті схеми галузевої структури господарства немає. У нашій країні в основу покладена галузева структура, розроблена О.І. Шаблій.

Народногосподарський комплекс розділений на дві сфери господарства - виробничу і невиробничу. До виробничій сфері (сфері матеріального виробництва) віднесені галузі, в яких результат праці втілений в матеріальні блага. Підприємства виробничої сфери виробляють продукцію в природно-речовій формі або у вигляді енергії. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл і реалізацію готової продукції, без чого завершення виробничо-технологічні цикли існувати не можуть. Галузі

безпосередньо виробничій сфері виробляють матеріальну продукцію і енергію, опосередкованою виробничій сфері - забезпечують нормальне функціонування виробництва.

У галузях невиробничій сфері (сфери послуг) корисна діяльність виражена не в виробництві матеріальних благ, а в наданні послуг населенню або суспільству в цілому. При цьому послуги, орієнтовані на індивідуальні запити людини, віднесені до підсфери обслуговування населення. Ті ж галузі, які обслуговують суспільство в цілому, утворюють підсферу обслуговування суспільства.

Наступний ієрархічний рівень в структурі господарства представлений галузями народного господарства (народногосподарських галузями). Їх 26. До безпосередньо виробничій сфері віднесені 6 галузей народного господарства: промисловість, будівництво, сільське господарство, лісове господарство, рибний промисел, мисливський промисел. Сім народногосподарських галузей утворюють опосередковану виробничу сферу: транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічні поставки, збут і торгівля.

Галузі народного господарства, які обслуговують населення, представлені таким переліком: житлово-комунальне господарство побутове обслуговування, соціальне забезпечення і страхування, охорона здоров'я, фізична культура і спорт, освіта, культура, мистецтво. Обслуговують суспільство в цілому такі галузі народного господарства, як державне і господарське управління, управління громадськими та кооперативними організаціями, військовий (оборонний) комплекс, охорона громадського порядку. Як окрема галузь народного господарства виділена наука.

Але наведена схема галузевої структури господарства являє собою тільки один з багатьох варіантів такої систематики, до того ж варіант помітно застарілий, що не орієнтований на сучасні структурні зміни. Але новіших і деталізованих розробок цієї проблеми, на жаль, немає.

Галузі народного господарства ділять на укрупнені (комплексні) галузі. Зокрема, раніше за класифікацією Мінстату України, в промисловість входили 16 укрупнених (комплексних) галузей: електроенергетика; паливна; Чорна металургія; кольорова металургія; хімічна і нафтохімічна; машинобудування і металообробка; лісова і деревообробна і целюлозно-паперова; будівельних матеріалів; скляна і фарфоро-фаянсова; легка; харчова; мікробіологічна; борошномельно-круп'яна і комбікормова; медична; поліграфічна; інші галузі.

Кожна з укрупнених галузей складається з простих галузей. Галузі можуть ділитися на підгалузі. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

Більш сучасний (за датою), але не менш дискусійний варіант галузевої структури господарства запропонований Т.Г. Морозовою, за яким народногосподарський комплекс розділений на такі галузі:

- галузі матеріального виробництва – промисловість, будівництво, с/г, а також заготівля, матеріально-технічне постачання, торгівля і громадське харчування;

- галузі невиробничої сфери – житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт, зв'язок;
- галузі соціального обслуговування – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, мистецтво, управління, оборона.

В американській статистиці прийнято таке структурний поділ галузей господарства: до виробничої сфери відносять с/г, видобувна і обробна промисловість, будівництво. Всі інші галузі господарства утворюють сферу послуг. При цьому мова йде про виробників продукції та виробників послуг.

В цілому галузева систематика господарства ще залишається недостатньо розробленою. Поза увагою цих авторів залишилися такі галузі як, кредитно-грошова, туризм, інформатика.

На сьогоднішній день в Україні на загальнодержавному рівні введена «Класифікація видів економічної діяльності» ДК 009-2010. Нова редакція діє з 01.01.2012 р.

КВЕД – складова частина державної системи класифікації та кодування техніко-економічної та соціальної інформації. Згідно з інформацією Державної служби статистики України, метою розробки КВЕД є приведення її у відповідність з базовою міжнародною класифікацією видів економічної діяльності НАСЕ (класифікація ЄС). Об'єктами класифікації в КВЕД є види економічної діяльності статистичних одиниць, які на вищих рівнях класифікації групуються у галузі.

За методологічним принципом, принципам побудови і призначення КВЕД – це статистична класифікація, створена як інструментарій для систематизації та групування економічної та соціальної інформації в стандартній формі, що дає можливість обробляти і аналізувати значні обсяги інформації.

Код виду економічної діяльності належить до основних показників стратифікації статистичної сукупності для організації повсюдних і вибіркового статистичних спостережень. Головне призначення – це забезпечення статистичного обліку підприємств і організацій за видами економічної діяльності в ЄДРПОУ та статистичних реєстрах; проведення статистичних спостережень економічної діяльності та аналізу статистичної інформації; зіставлення національної статистичної інформації з міжнародною.

Згідно КВЕД, економічна діяльність – це процес поєднання дій, які забезпечують отримання відповідного набору продукції або послуг. Економічна діяльність ділиться на види. Вид економічної діяльності, має місце тоді, коли об'єднуються ресурси (устаткування, робоча сила, технологічні засоби, сировина, матеріали) для створення виробництва конкретної продукції та надання послуг. При цьому окремий вид діяльності може складатися як з єдиного простого процесу, а може охоплювати і ряд процесів, кожний з яких входить до відповідної категорії класифікації.

КВЕД побудовано за ієрархічною системою кодування із застосуванням літерно-цифрового коду. Буквені позначення секцій використовують як рубрикатор і їх використовують в кодуванні. Подальшу деталізацію секцій КВЕД – розділ, група, клас – позначають цифровими кодами.

Структура кодового позначення об'єкта КВЕД: Y XX.XX, де Y - секція (літери латинського алфавіту від A до U), XX - розділ, XX.X - група, XX.XX - клас.

Перелік секцій:

- A – Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство
- B – Добувна промисловість і розроблення кар'єрів
- C – Переробна промисловість
- D – Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря
- E – Водопостачання; каналізація, поводження з відходами
- F – Будівництво
- G – Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
- H – Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність
- I – Тимчасове розміщення й організація харчування
- J – Інформація та телекомунікації
- K – Фінансова та страхова діяльність
- L – Операції з нерухомим майном
- M – Професійна, наукова та технічна діяльність
- N – Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування
- O – Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування
- P – Освіта
- Q – Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги
- R – Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок
- S – Надання інших видів послуг
- T – Діяльність домашніх господарств
- U – Діяльність екстериторіальних організацій і органів

Світовою тенденцією стає перехід від галузевого управління господарством до функціонального. Відповідно, все більшого значення набуває функціональна систематика видів господарської діяльності та функціональна структура господарських комплексів.

Функціональними компонентами економічних регіонів є види господарської діяльності людей – сфери, галузі, міжгалузеві комплекси, види виробництва або обслуговування.

Класифікація галузей за функціями:

- Головні галузі визначають місце регіону в системі територіального поділу праці в країні, характеризують його народногосподарські функції, визначають спеціалізацію регіону, визначають його контур і кордони.
- Базові галузі постачають сировину і паливо головним і іншим видам діяльності, окремі з них можуть набувати значення головних.
- Супутні галузі регіону фіксують диверсифікацію головних виробництв на основі паралельної або послідовної переробки сировини, відходів виробництва, а також для досягнення технологічної завершеності і повноти основних циклів виробництва і послуг. Вони є головними для комплексності регіону.

- Додаткові галузі, як правило, не є спеціалізованими і не пов'язані технологічно з головними галузями як супутні. Вони виникають для вирішення місцевих соціально-економічних завдань, але можуть при певних умовах рости і стає спеціалізованими.
- Місцеві галузі орієнтовані на задоволення продукцією або послугами потреб виключно свого регіону. Це підсобні види господарської діяльності, які незалежно від народногосподарської спеціалізації регіону забезпечують нормальну життєдіяльність населення.
- Обслуговуючі (інфраструктурні) галузі постачають господарство регіону електроенергією, водою, теплом, будівельними матеріалами, забезпечують потреби в ремонті, транспортно-комунікаційних засобах, підготовці кадрів, охорони здоров'я, відпочинку. Ці галузі виробничої і соціальної інфраструктури, які є безумовною складовою частиною і умовою комплексного розвитку регіону.

Класифікація за динамічними характеристиками галузей:

- Динамічна галузь – темпи її зростання перевищують протягом досліджуваного періоду темпи зростання всієї економіки.
- Нова галузь – з найбільшою питомою вагою інвестицій, вкладених у її розвиток.
- Пропульсивна галузь – за своїми об'єктивними даними може істотно перебудувати економіку.
- Комплексна галузь – її розвиток унеможливорює появу диспропорцій в економіці країни.
- Галузі-лідер – провідна галузь науково-технічного прогресу.
- Профільююча галузь – галузь спеціалізації, яка впливає на всі сфери господарства; має найбільшу питому вагу в товарній продукції.

У практиці управління економікою радянського періоду більш відомим був поділ господарства на дві функціональні сфери: виробничу і невиробничу.

Матеріальне виробництво охоплює галузі, які виробляють матеріальні блага (промисловість, с/г, будівництво, лісове господарство, рибний і мисливський промисел), ми матеріальні послуги (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування та ін.). До нематеріального виробництва віднесені галузі, які створюють матеріальні блага (духовні та культурні цінності), а також надають нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, інформація).

У практиці управління було поширене також і функціональний розподіл галузей і виробництв в сфері матеріального виробництва на групу А – виробництво засобів виробництва (1 підрозділ) і групу Б – виробництво предметів споживання (2 підрозділ).

Близьким за змістом є поділ промисловості на важку і легку індустрію. Важка індустрія (промисловість) – це сукупність галузей, які виробляють засоби виробництва – метали, паливо, електроенергію, машини, обладнання, хімічну продукцію, будівельні матеріали, деревину та вироби з неї і інше. Легка промисловість (індустрія) об'єднує галузі, які виробляють предмети споживання.

Між розподілом індустрії на групи А і Б (1 і 2 підрозділи) і на важку і легку промисловість є певні відмінності. У першому варіанті мова йде про поділ на галузі та сфери виробництва, а в другому – тільки на галузі. Перше розмежування проводять з точністю «до видів виробництва», друге – «до галузей».

Традиційним є ще одну поділку промисловості на видобувну та обробну. Добувна промисловість об'єднує галузі і виробництва, в яких людина безпосередньо впливає на природу і видобуває із земних надр або ж заготовлює з лісів і вод паливо, сировину для обробної промисловості, будівельні матеріали, руди чорних і кольорових металів, мінеральна сировина для хімічної промисловості, воду, а також окремі продукти безпосереднього споживання. До добувної промисловості належать галузі гірничодобувної промисловості, лісозаготівлі, розробка будівельних матеріалів, морський і мисливський промисел, гідроенергетика, магістральні водоводи.

Переробна промисловість охоплює галузі і виробництва, які переробляють сировину промислового походження, тобто продукцію видобувних галузей. До обробної промисловості належать підприємства, які виробляють чорні і кольорові метали, металопрокат, машини і обладнання, хімічні і нафтохімічні продукти, вироби деревообробки і целюлозно-паперової промисловості, цемент, будівельні матеріали та конструкції. До обробної промисловості віднесені також підприємства з ремонту машин та промислового обладнання, теплоелектростанції, галузі і виробництва для переробки с/г-ої сировини – зерна, овочів, фруктів, винограду, технічних культур, продукції тваринництва.

Значного поширення в економічній літературі набула секторна модель структури народного господарства, по якій види господарської діяльності впорядкованим щодо їх послідовності в переробці первинних продуктів. До первинного сектору віднесені галузі і виробництва, в яких суспільство безпосередньо привласнює природні ресурси або ж за допомогою природних засобів виробництва (земля) отримує первинну продукцію. Первинний сектор охоплює с/г (землеробство і тваринництво), гірничодобувну промисловість, лісове господарство, рибальський і мисливський промисел, заготівлю природних продуктів (грибів, ягід, лікарських трав і ін.). Вторинний сектор є похідним від первинного. Він охоплює всі галузі переробної промисловості, які виробляють засоби виробництва і предмети споживання, а також будівництво. Третинний сектор представлений сферою послуг. До його складу входять галузі, які обслуговують виробництво: транспорт, зв'язок, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, консультації по управлінню, наукове обслуговування виробництва. Цю групу галузей називають виробничою інфраструктурою. Другу частину третинного сектора становлять галузі соціальної інфраструктури, які надають послуги населенню та задовольняють його соціальні і духовні запити. А четвертинний сектор господарства охоплює сферу управління та інформації.

7.3. Міжгалузеві і внутрішньогалузеві пропорції

Галузеву структуру народногосподарських комплексів регіонів аналізують за переліком і співвідношенням головних сфер, галузей і виробництв. При цьому співвідношення галузей і сфер називають міжгалузевими пропорціями, співвідношення підгалузей і видів виробництв – внутрішньогалузевими. Аналіз народногосподарських пропорцій дає можливість якісно і кількісно оцінити ступінь сформованості господарського комплексу, міру прогресивності-регресивності, ефективності-неефективності його структури, визначити основні диспропорції і напрямки і пріоритети структурної перебудови економіки регіону. Для кількісного аналізу народногосподарських пропорцій зазвичай користуються частинами (питомою вагою) сфер, галузей і видів виробництв (господарської діяльності) в загальному виробництві продукції та послуг в регіоні. Частини галузей обчислюють, як правило, в трьох варіантах: 1) за кількістю зайнятого населення; 2) за вартістю валової продукції (або виручки – для сфери послуг); 3) за вартістю основних фондів.

Найбільш важливими для аналізу структури господарства регіону є співвідношення і пропорції:

- співвідношення сфер народного господарства;
- співвідношення галузей народного господарства (народногосподарських галузей);
- пропорції основних груп галузей промисловості, с/г та інших народногосподарських галузей;
- співвідношення галузей в головних міжгалузевих комплексах;
- співвідношення і пропорції основних підгалузей і видів виробництв в галузях спеціалізації регіону (внутрішньогалузеві пропорції);
- пропорції, які визначають комплексність господарства регіону.

Однією з головних пропорцій на рівні галузей народного господарства традиційно вважалось співвідношення між промисловістю і с/г, за яким визначали загальний тип структури господарства регіону або країни: 1) індустріальний (промислово розвинений) в разі значного перевищення промисловості над с/г; 2) індустріально-аграрний – з розвинутою промисловістю, яка перевищує с/г; 3) аграрно-індустріальний – з переважанням с/г над промисловістю; 4) аграрний – з різким переважанням в економіці аграрного сектора.

При цьому переважання промисловості трактувалось як показник більш високого рівня розвитку регіону або країни, а «аграрного» була ознакою відставання в соціально-економічному житті. Такі оцінки базувалися на більш високих показниках енергоозброєності і продуктивності праці в промисловості в порівнянні з сільським господарством. По-друге, індустріальний тип глобальної цивілізації неухильно замінюється постіндустріальним. Сфера матеріального виробництва в цілому в найбільш розвинених країнах вже відійшла на другий план. І визначальним для таких країн щодо типу структури господарства вже не є пропорції між промисловістю і с/г, а співвідношення між матеріальним виробництвом і сферою послуг. І все ж для менш розвинених країн і регіонів, зокрема для регіонів України, традиційне співвідношення між промисловістю і с/г ще залишається принциповим.

У розвинених країнах спостерігається чітка тенденція швидкого зниження частини матеріального виробництва і відповідного зростання сфери послуг. У цих країнах неухильно зростає роль нематеріальних елементів господарства – наукових знань, інформації, кваліфікації працівників. Неухильно знижується частка базових галузей.

Важливою характеристикою структури народного господарства регіону є співвідношення між виробництвом засобів виробництва (група А) і предметів споживання (група Б). Таке співвідношення двох базових підрозділів промислового виробництва називають коефіцієнтом структури господарства. Він обчислюється як $КС = А / Б$. Сучасний світовий стандарт в цьому відношенні: частина предметів споживання в загальному обсязі промислового виробництва має становити близько 2/3. Така пропорція забезпечує нормальний товарно-грошовий оборот в країні або регіоні. Для всіх пострадянських держав найбільш гострим питанням структурної перебудови економіки є саме цей показник. Тільки Прибалтійські республіки, Молдова і частково Білорусь мали трохи кращі коефіцієнти структури господарства. А в Росії, Україні, Казахстані перевищення виробництва засобів виробництва над предметами споживання було ще вище, ніж в середньому по СРСР. Такий тип структури промисловості називають «самоїдським», «індустрією для індустрії» тощо. Головним завданням структурної перебудови сучасної економіки України є «ослаблення» коефіцієнта промисловості як мінімум до одиниці. Частина виробництва предметів споживання необхідно підняти до рівня виробництва засобів виробництва і нарощувати далі до світового стандарту.

Ще один структурний показник – співвідношення між добувною та обробною промисловістю. Загальні вимоги до такої пропорції такі: регіон (або країна), який має свій сировинний базис і розвинену видобувну промисловість, тим самим отримує певні переваги, своєрідний «первинний капітал». І навпаки, регіон, позбавлений власних видобувних галузей, в загальноекономічному розумінні «бідніший» від своїх ресурсно-сировинних сусідів. Але головний стандарт цієї пропорції полягає у багаторазовому перевищенні обробної промисловості над добувної.

За співвідношенням обробних і видобувних галузей оцінюють ступінь сформованості народногосподарського комплексу регіону і загальний рівень його економічного розвитку. Орієнтовні пропорції тут такі: регіон залишається «сировинним» і має дуже низький рівень свого розвитку, якщо частина обробних галузей не перевищує видобувних. В випадку 3 – 5-разового перевищення обробної промисловості над добувної регіон має середній рівень (за вітчизняними нормами) економічного розвитку. Високий рівень розвитку і прогресивна структура промисловості забезпечує багаторазове (в 15 – 20 разів і більше) перевищення обробних галузей над добувної індустрією.

Один з головних структурних показників сучасної промисловості і економіки в цілому – частина галузей, які визначають НТП.

Таким чином, метою структурної перебудови національної економіки має бути створення багатогалузевого високотехнологічного конкурентоспроможного народногосподарського комплексу, надаючи

пріоритет науково-технічному оновленню виробництва, впровадженню нових ефективних, екологічно безпечних технологій.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Визначте сутність понять «єдиний народногосподарський комплекс», «економічний простір», «економіка».
2. За якими параметрами та показниками характеризують економіку країни?
3. Характеристика структури економіки.
4. Розкрийте особливості галузевої структури господарства.
5. Розкрийте особливості функціональної структури господарства.
6. Дайте характеристику Класифікації видів економічної діяльності України.
7. Характеристика міжгалузевих та внутрішньогалузевих господарських пропорцій.

ТЕМА 8. Міжгалузеві комплекси та їх роль у розвитку економіки України.

1. Сутність міжгалузевих комплексів.
2. Паливно-енергетичний комплекс України.
3. Металургійний комплекс України.
4. Транспортний комплекс України.
5. Агропромисловий комплекс України.
6. Машинобудівний комплекс України.
7. Інші міжгалузеві комплекси України.

8.1. Сутність міжгалузевих комплексів

Характерним процесом є закономірний розвиток територіальних міжгалузевих народногосподарських комплексів (МНК) в Україні. Коротко їх ще називають міжгалузевими комплексами. Міжгалузевий комплекс – цілісна система взаємопов'язаних галузей на різних територіальних рівнях. У цьому стислому визначенні виділимо такі основні риси МНК:

- його багатогалузевий склад. При цьому маються на увазі як галузі (підгалузі або виробництва) виробничої, так і невиробничої сфер (наприклад, спеціальну середню та вищу освіту, науково-дослідницька діяльність. Звідси і назва – господарський комплекс;
- галузі в складі комплексу з'єднані тісними зв'язками. Між галузями встановлюються чіткі кількісні співвідношення (пропорції);
- суттєва риса таких комплексів – цілісність, що відображає системні властивості міжгалузевих об'єднань, а саме: взаємно координовану і субординовану роботу всіх галузей як єдиного цілого, високу їх продуктивність і низьку собівартість кінцевої продукції (послуг). Ці ознаки відсутні в окремих складових елементах – галузях;
- функціональними ядрами комплексів є галузі різного рівня: сектори народного господарства (наприклад, сільське господарство і промисловість в агропромисловому комплексі, лісове господарство та промисловість в лісо-виробничому комплексі); великі галузі в

промисловості (машинобудування в машинобудівному комплексі, чорна та кольорова металургія в металургійному);

- міжгалузеві комплекси формуються на територіях певного рангу (економічних і адміністративно-економічних районах, областях), тобто невід'ємна їх риса – територіальність;
- функціонально всі галузі того чи іншого комплексу націлені на ефективне задоволення певних потреб суспільства (виробництво продуктів харчування агропромисловим комплексом, металів – металургійним). Від таких потреб, тобто з кінця, формується і конструюється комплекс.

У виробничій сфері найчастіше виділяють наступні види міжгалузевих комплексів: агропромисловий, лісо-виробничий комплекс, комплекс легкої індустрії, металургійний, хімічний, машинобудівний, паливно-енергетичний, будівельний, транспортний, комплекс зв'язку; у невиробничій сфері: науковий, культури, охорони навколишнього середовища, оборонний, державного управління.

Основними структурно-функціональними блоками комплексів виробничої сфери є:

- блок галузей, які безпосередньо працюють на кінцеву мету комплексу і виступають його функціональним ядром (наприклад, сільське господарство і переробна промисловість в АПК);
- блок обслуговуючих галузей (виробництво устаткування, постачання і збут, ремонт);
- блок галузей і видів діяльності невиробничої сфери, які сприяють реалізації мети (підготовка кадрів, науково-дослідна і проектно-конструкторська діяльність, управління).

Міжгалузевим формуванням властиві внутрішньоконструктивні і міжконструктивні зв'язки.

Первинними основними ланками міжгалузевих комплексів є підприємства і установи.

Важливою характеристикою МНК є їх територіальна структура. У ній відображаються різні форми просторових формувань – міжгалузеві пункти, центри, вузли, райони, зони.

У процесі дослідження проблем розміщення і територіальної організації виробництва широко використовується категорія "міжгалузевий територіальний комплекс".

Вчення про міжгалузеві комплекси стало особливо актуальним після того, як в наукових дослідженнях почали застосовувати системний підхід, а в практичній діяльності – метод міжгалузевих балансів.

У роботах українських вчених – економістів-географів (А.Т. Ващенко, О.І. Шаблія) міжгалузевий комплекс розглядається як система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої і (або) невиробничої сфер. Кожен міжгалузевий комплекс формується в конкретних соціально-економічних умовах внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей.

Виділення міжгалузевих комплексів ґрунтується в основному на економічних факторах, в результаті дії яких взаємопов'язуються різні галузі. До них насамперед належать виробничі зв'язки, що виникають при постачанні сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також в процесі комбінування виробництва, кооперування галузей і підприємств. На основі виробничих зв'язків в рамках кожного макроекономічного району функціонують такі міжгалузеві комплекси, як паливно-енергетичний, машинобудівний, агропромисловий та інші. Вони характеризуються широкою спеціалізацією, мають велику сукупність взаємопов'язаних ланок виробництва. Крім цих провідних комплексів широкої спеціалізації, виділяють і вузькоспеціалізовані (будівельний, лісопромисловий, рибпромислових). Все міжгалузеві комплекси функціонують в рамках ТВК району як органічно взаємопов'язані елементи складного структурного утворення. Комплекс району при цьому розглядається як органічна єдність всіх структурних елементів на його території, а міжгалузеві комплекси є підсистемами ТВК економічного району та його територіальних структурних частин.

Міжгалузеві територіальні комплекси визначаються як реальні явища. У більшості випадків такі комплекси називають підсистемами макрорайону. Однак досить складно встановити характер внутрішніх частин (підсистем), які взаємодіють. В одних випадках виділяють взаємодіючі галузі і виробництва, в інших – взаємодіючі підприємства, а також первинні форми комплексного зосередження виробництва (елементарні комплекси), які взаємодіють. Не менш складним завданням є чітке розмежування характеру комплексоутворювальних зв'язків. Тут погляди не збігаються: одні автори акцентують увагу на економічних зв'язках, інші – на виробничих (техніко-економічних) або технологічних.

Варто зауважити, що міжгалузеві комплекси в економічній науці вивчалися переважно як підсистеми сфери матеріального виробництва. При цьому увагу науки і практики акцентувалася на дослідженні сукупності взаємодіючих галузей і виробництв промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, що задовольняють виробничі потреби, матеріально-технічне постачання підприємств та ін. Об'єкти, що відносяться до невиробничої сфери, часто при цьому не враховувалися або входили до складу міжгалузевих комплексів як, обслуговуючі основні виробничі ланки. В результаті спостерігається нечіткість в науковій інтерпретації саме поняття міжгалузевого комплексу.

На основі системного підходу виділяють родові, видові і підвидів міжгалузеві комплекси (системи). Міжгалузеві територіальні системи, в яких компонентами є тільки великі сфери людської діяльності без поглибленого їх галузевого поділу, утворюють окремий клас родових систем. Це переважно ряд систем, які виділяються на основі попарного поєднання великих сфер господарської діяльності, наприклад, науково-виробничі міжгалузеві комплекси у вигляді об'єднань науки з виробництвом в межах держави або певних її регіонів. Другу групу міжгалузевих територіальних систем формують певні сукупності галузей однієї сфери господарства (виробничої або невиробничої), але різних його секторів, їх називають видовими системами.

У кожному виді системи виділяються підвиди. Вони представлені кількома галузями певного сектора економіки – промисловості, сільського господарства або транспорту. Прикладом підвидового системи може бути виноградарсько-виноробний, бурякоцукровий та інші міжгалузеві утворення в системі АПК.

Можна стверджувати, що в територіальній організації виробництва є найрізноманітніші комбінації системоутворюючих відносин в одній і тій же безлічі галузей. Досить поширені територіальні сукупності підприємств і галузей, що розвиваються на основі спільності їх походження (генетична ознака). Вони пов'язані послідовною і паралельною переробкою типу сировини, включаючи її видобутку (вирощування). До них відносяться агро-, рибо- і лісопромислові комплекси з самими комбінаціями виробничих процесів. Ці комплекси утворюються на основі взаємозв'язків тих галузей (підгалузей) виробничої та невиробничої сфер, які мають загальну вихідну вершину розвитку.

Міжгалузеві комплекси відрізняються також на основі сукупності декількох галузей. Діяльність підприємств цих галузей спрямована на вирішення певної економічної або регіональної проблеми.

У практиці територіальної організації виробництва увагу дослідників привертають програмні міжгалузеві комплекси. До їх складу входять галузі, які пов'язані між собою для досягнення певної мети, заданої їм економічної, соціальної, екологічної або науково-технічної програмами. Це можуть бути різні програми – енергетична, продовольча та ін., розробляти науковими установами та впроваджуються в процесі управління господарством країни.

Міжгалузеві комплекси формуються на основі галузей, виступають як комплексоутворювальні і виконують головні економічні та соціальні функції. У комплексоутворенні беруть участь області виробничого та невиробничого призначення, тобто ті, які безпосередньо виробляють певний продукт, і ті, які обслуговують основні виробничі процеси.

Найважливішими ознаками формування міжгалузових територіальних комплексів більшість дослідників вважають виробничу (економічну) і територіальну (географічну). Виробнича ознака – спеціалізація (функція) і структура міжгалузових комплексів, територіальна – територіальна організація їх продуктивних сил. Головна ознака – виробнича. Вона дозволяє визначити функції міжгалузових комплексів, їх роль в географічному розподілі та кооперування праці, характер взаємозв'язків підприємств і виробництв. Територіальна є доповнюють і розкриває особливості організації та тяжкості території (периферії) в центри господарської діяльності, які виступають ядрами в виробничому процесі.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси діляться на народногосподарські і територіальні.

Народногосподарські міжгалузеві комплекси формуються і функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього народного господарства країни. Головне їхнє завдання полягає у вирішенні важливих загальнодержавних проблем. З метою ефективного вирішення певних проблем розробляються

програми (програма розвитку паливно-енергетичного, машинобудівного, продовольчого комплексів та ін.). Такі комплекси називаються програмними. Міжгалузеві територіальні комплекси – це підсистеми інтегральних територіально-господарських комплексів і в багатьох випадках відповідних їм народногосподарських комплексів. Наприклад, паливно-енергетичний комплекс Донбасу є одночасно елементом галузевих компонентної структури цього економічного району і підсистемою паливно-енергетичного комплексу України.

Серед територіальних міжгалузевих комплексів виділяють спеціалізовані та багатогалузеві, які діляться на регіональні та локальні.

Регіональні міжгалузеві комплекси розглядають на макро-, мезо-і мікрорівні. Складним є державний комплекс макрорайону в межах України – це система, в складі якої функціонують ТВК декількох адміністративних областей, а будь-яка адміністративна область розглядається як мезорайон. Останній, в свою чергу, ділиться на мікрорайони. Крім комплексів в межах адміністративних областей, визначають, міжгалузеві утворення кількох областей (міжобласні).

Локальні міжгалузеві комплекси функціонують в рамках внутрішньообласних низових адміністративних районів, економічних вузлів і центрів. На локальній території досить чітко проявляється взаємодія економічних, демографічних і соціальних структурних елементів. Це особливо помітно в процесі формування економічних вузлів, де утворюється моноцентричний ареал, пов'язаний з ядром доцентровими силами. Ядро вузла – організаційно-господарський центр, що обумовлює його існування і розвиток як цілісної стійкої системи.

Дослідження територіальної організації міжгалузевих комплексів в рамках різних їх типів дає можливість встановити ступінь освоєння території країни, відповідність спеціалізації комплексу природних ресурсів, визначити необхідні зміни в перспективі і з'ясувати роль кожного з них у системі географічного поділу праці. Аналіз структури міжгалузевих комплексів і їх просторових утворень дозволяє значною мірою обґрунтувати районні системи міського і сільського розселення, рівень розвитку виробництва, транспорту, сфери обслуговування, чисельність і розподіл трудових ресурсів, рівень споживання локальних ресурсів, а також сумарні витрати на розвиток всіх виробничих і невиробничих підрозділів. Результат аналізу передбачає розробку територіальної моделі народногосподарського комплексу регіону. Така модель повинна враховувати ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, раціональність внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків на основі сировинних ресурсів і збуту готової продукції.

Міжгалузеві народногосподарські комплекси умовно можна поділити на цільові і функціональні. В основу виділення цільових комплексів покладені відтворювальний принцип і критерій участі в створенні кінцевого продукту. Наприклад, можна виділити машинобудівний комплекс, паливно-енергетичний та ін.

В основу виділення функціональних комплексів покладені принцип і критерій спеціалізації комплексу на певній функції. Тут можна виділити інвестиційний та інфраструктурний комплекси, науково-технічний комплекс, в певній мірі і екологічний комплекс.

8.2. Паливно-енергетичний комплекс України

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – це сукупність галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їх транспортування та використання. До складу паливно-енергетичного комплексу входять галузі паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торф'яна, сланцева, ядерна) та електроенергетика, що включає теплові, гідро- та атомні електростанції, а також трубопровідний транспорт і лінії електропередач. ПЕК – це також трубопровідний транспорт і лінії електропередач. ПЕК – це крупна міжгалузева територіальна система, складова частина єдиного господарського комплексу країни; це базовий комплекс важкої індустрії. Кінцева мета його функціонування – надійне забезпечення потреб населення та всього господарського комплексу в паливі та електроенергії.

Виходячи з цього, стає очевидно, що прискорений соціально-економічний розвиток країни нерозривно пов'язаний з рівнем розвитку всіх галузей паливно-енергетичного комплексу, вдосконалення енергетичного балансу з обов'язковим врахуванням досягнень науково-технічного прогресу. Всебічна інтенсифікація виробництва ставить перед паливно-енергетичним комплексом нові завдання, збільшує його роль у прискоренні темпів економічного зростання, у підвищенні продуктивності праці завдяки значному зростанню її енерго- та електроозброєності.

Відомо, що ефективність та інтенсивність суспільного виробництва значною мірою залежить від його енергозабезпеченості, бо енергетика створює особливі матеріальні ресурси — енергетичні, які обумовлюють функціонування практично всього виробничого апарату сучасної економіки. Тому в нових економічних умовах паливо і енергію слід розглядати і як матеріальний ресурс, і як матеріальний фактор суспільного виробництва.

На сучасному етапі роль паливно-енергетичного комплексу неухильно зростає. Його розвиток значною мірою обумовлює темпи, масштаби і економічні показники зростання продуктивних сил та їх розміщення, створює необхідні умови для подальшого покращання умов праці і підвищення рівня життя людей.

При цьому розвиток паливно-енергетичного комплексу необхідно підпорядковувати завданню стійкого забезпечення потреб України в усіх видах палива і енергії при планомірному проведенні в усіх галузях і сферах народного господарства цілеспрямованої енергозберігаючої політики.

Енергетичний баланс і еволюція його структури характеризують не лише певний рівень використання тих чи інших енергоносіїв, а й науково-технічні, соціальні, організаційні та виробничі зрушення в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в побутовому обслуговуванні населення.

Одним з найважливіших завдань щодо вдосконалення структури енергетичного балансу є підвищення ефективності використання енергоресурсів, всіляка їх економія. Подальше підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) залишається надзвичайно актуальним. У зв'язку з цим дуже важливо по-господарськи використовувати вугілля, природний газ, нафтопродукти тощо. Це вимагає певної перебудови в усіх галузях і насамперед широкого впровадження енергозберігаючої техніки і технології, вдосконалення нормативів, використання матеріальних і моральних стимулів у досягненні економії, посилення відповідальності за перевитрати, перевищення норм та лімітів

Ресурси, що формують енергетичний баланс (особливо електроенергія), визначають темпи науково-технічного прогресу, ефективний і прискорений розвиток економіки в цілому. Використання електроенергії в економіці сприяє зниженню затрат суспільної праці, зменшенню фондомісткості продукції у високоенергоспоживаючих галузях, впровадженню комплексної механізації і автоматизації виробництва тощо.

Таким чином, головне завдання розробки і дотримання енергетичного балансу – це ефективне і надійне забезпечення потреб країни в енергії високої якості з прийнятими техніко-економічними показниками, що визначають його тісний зв'язок з масштабами, структурою і темпами розвитку всього народного господарства.

Паливно-енергетичний баланс (ПЕБ) складається з прибуткової і витратної частин. У прибутковій частині балансу зафіксовані такі показники, як видобуток природного палива — вугілля, газу, нафти, торфу, дров (природні ресурси) і виробництво природних енергетичних ресурсів, які включають виробництво електро- і теплоенергії на теплових (ТЕС) і атомних електростанціях (АЕС). Крім того, до цієї частини балансу відносять нетрадиційні природні енергетичні ресурси (енергія вітру, сонця, геотермальна, низькопотенціальне тепло та ін.), а також відбір газу з підземних сховищ газу, імпорт енергоресурсів та залишок ресурсів на початок року.

Друга частина балансу (витратна) включає споживання енергетичних ресурсів і складається з таких статей витрат:

- перетворення в інші види енергії — електро- і теплоенергію, стиснене повітря і доменне дуття;
- виробничо-технологічні потреби, включаючи втрати при збереженні, транспортуванні і формуванні держрезерву;
- закачка природного газу в підземні сховища газу;
- експорт;
- залишок у постачальників та споживачів на кінець року.

В структурі виробництва (видобутку) палива в Україні переважає вугілля. Питома вага вугілля становить майже 60%, тоді як на нафту припадає близько 7%, на природний газ – 25%. Разом з тим в споживанні паливно-енергетичних ресурсів домінуюча роль належить природному газу. Питома вага природного газу в загальному споживанні котельно-пічного палива становить близько 54%, тоді як вугілля – лише 24%, паливного мазуту – 6%.

Таким чином, якщо в структурі виробництва власних енергетичних ресурсів переважає вугілля, то в структурі споживання провідна роль належить природному газу.

Розрив господарських зв'язків з республіками колишнього СРСР, який в основному і призвів до енергетичної кризи в Україні, посилює негативний вплив на забезпечення країни паливно-енергетичними ресурсами. Забезпеченість потреб України у природному газі і нафті за рахунок власного виробництва надто низька. В основному вся потреба в цих видах енергетичних ресурсів забезпечується за рахунок постачання з-за меж України.

Основними стратегічними напрямками вдосконалення структури паливно-енергетичного балансу України та вирішення інших проблем у цій сфері є:

- концентрація народногосподарських зусиль на всебічному прискоренні проведення енергозберігаючої політики. Цей найважливіший напрям вимагає, крім проведення різноманітних заходів щодо підвищення ефективності використання палива і енергії, вдосконалення самої структури народного господарства з пріоритетним розвитком менш енергомістких виробництв;
- вдосконалення структури балансів енергоносіїв кінцевого використання.

Генеральним напрямом розвитку електроенергетики в найближче десятиліття є зростання ролі атомної енергетики.

При формуванні територіальної структури паливно-енергетичного балансу особливого значення набуває запровадження енергозберігаючих заходів у дефіцитних на енергоресурси районах, а також залучення нетрадиційних джерел палива (енергії). Ці заходи створюють можливість скорочення транспортних витрат на доставку енергоресурсів з інших районів, що забезпечує суттєвий ефект, особливо для зон, які віддалені від енергетичних баз.

Вугільна промисловість за обсягом видобутку палива в натуральному вираженні посідає перше місце серед інших галузей. Тут зосереджено більшість працівників та основних фондів паливної промисловості. Основним районом видобутку кам'яного вугілля є Донецький басейн. Основними ланками вуглевидобутку шахтним способом є: шахта з комплексом наземних і підземних споруд і енергосилових господарством, вуглезбагачувальна фабрика, транспортні комунікації і водогосподарські споруди, районні енергетичні центри, складське господарство, підприємства і установи невиробничої сфери. Вугільні шахти зосереджені в центральній і північній частинах Донецької області і південній частині Луганської області. Коксівне вугілля видобувають переважно в центральній частині Донецької області (в районі Єнакієвого, Горлівки, Макіївки, Донецька, Красноармійська, Костянтинівки та ін. міст), а також в Краснодонському та Кадіївському районах Луганської області. В Антрацитівському, Лутугинському та Алчевському районах Луганської області добувають найбільше енергетичного вугілля.

До 7 млн. т кам'яного вугілля видобувають в Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Запаси вугілля тут невеликі. Значну частину вугілля

цього басейну використовує Бурштинська і Добротвірська теплові електростанції.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на правобережній Україні і об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Буровугільна промисловість України об'єднує великі механізовані вуглерозрізу, шахти, углебрікетні фабрики, а також допоміжні підприємства.

Нафтова промисловість характеризується низькими показниками, хоча потенційні можливості видобутку нафти значно більше. Внаслідок певного вичерпання нафтових родовищ в старопромислових західних районах разом з пошуками і видобутком нафти у східних районах ширше розгортається геологічна розвідка шельфа Чорного та Азовського морів, а також Причорноморської низовини, де в останні роки видобувають промислову нафту.

Зараз перше місце з видобутку нафти посідає лівобережна частина України, де працюють нафтогазові управління в Чернігівській області на базі Гнідицінського і Прилуцького родовищ, в Сумській - на основі Охтирського і Качанівського, в Полтавській – на базі Сагайдацьке, Зачепилівського, Радченківського родовищ. Тут видобувають більшість нафти України. На другому місці Прикарпатська нафтогазоносна провінція, де працюють нафтогазовидобувні управління – Боріславнефтігаз і Долінонефтегаз. Поки що масштаби видобутку нафти тут невеликі і через вичерпності запасів і недостатній рівень пошукових робіт.

Через територію України з Росії до Західної Європи пролягає нафтопровід «Дружба», а також нафтопроводи до Кременчука і Лисичанська та інші.

В Україні діють Лисичанський, Кременчугський, Одеський, Дрогобичський, Львівський і Надвірнянський нафтопереробні заводи. Але працює на постійній основі лише Кременчугський нафтопереробний завод.

Газова промисловість – це наймолодша галузь паливної промисловості України. Галузь сформувалася в післявоєнні роки на базі розвіданих у країні родовищ природного газу, найбільшого розвитку набула в першій половині 70-х рр.

Першою була освоєна Передкарпатська нафтогазоносна область, причому більш ніж половина газових родовищ сконцентрована в Івано-Франківській області, де вони залягають на глибині 5 - 6 км, що є основною технічною проблемою промислової їх видобутку. У Прикарпатті Дашавське родовище використовується для підземного збереження газу

Дніпровсько-Донецька газонасна область виявлена поряд з покладами нафти в Дніпровсько-Донецькій западині. Основні її родовища газу стали відомими у другій половині 60-х рр. Це найбільша в Україні нафтогазоносна область (93,8% загального видобутку газу в країні). Основні родовища природного газу в Харківській області (Шебелинське, Хрістіщенське, Кегичівське, Дружелюбівське і Запднохрестіщенське), Сумській (Рибальське, Качанівський), Полтавській (Солохо-Диканське), Дніпропетровській (Перещепинське) і Чернігівське (Гнідинцінське) областях. Всього тут

виявлено 111 газових родовищ. Найбільше із зазначених родовищ - Шебелинське (80% усіх запасів газу в Україні), на другому місці за запасами газу Західнохрестищенське газоконденсатне родовище. Діє Шебелинський газопереробний завод.

Третій регіон – це Причорноморсько-Кримської нафтогазоносна область.

Специфічною рисою розміщення газовидобувної промисловості є високий рівень її територіальної концентрації і орієнтація видобутку на найвигідніші умови експлуатації родовищ.

Торф'яна промисловість: одна з найстаріших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській, та Львівській областях. Видобуток його невелика. У вигляді брикетів і шматків торф використовують як паливо. У с/г його використовують для виготовлення органічних добрив, торфоізоляційних плит. Торф може бути сировиною для виробництва парафіну, масел, фенолів, креоліну.

У Карпатах, на Поліссі та в деяких районах Лісостепу як місцеве паливо використовують деревину.

Електроенергетика: впливає не тільки на розвиток господарства, а й на територіальну організацію продуктивних сил. Будівництво потужних ліній електропередач дає можливість освоювати паливні ресурси незалежно від віддаленості районів споживання. Розвиток електронного транспорту розширює територіальні межі цієї галузі промисловості. У ряді районів України (Донбас, Придніпров'я) електроенергетика визначає виробничу спеціалізацію їх, є основою формування територіально-виробничих комплексів.

У розвитку й розміщенні електроенергетики в Україні визначальними є принципи: концентрації виробництва електроенергії шляхом будівництва великих районних електростанцій, які використовують дешеве паливо і гідроенергоресурси; комбінування виробництва електроенергії і тепла з метою теплопостачання міст та індустріальних центрів; широкого освоєння гідроенергоресурсів з урахуванням комплексного вирішення завдань електроенергетики, транспорту, водопостачання, іригації і рибальства; випереджаючого розвитку атомної енергетики, особливо в районах з напруженим паливно-енергетичним балансом.

Розміщення електроенергетики залежить переважно від наявності паливно-енергетичних ресурсів і споживачів електроенергії. Зараз майже третина електроенергії виробляється в районах споживання і понад 2/3 - в районах її виробництва. Поки що місце для будівництва ДРЕС вибирають, враховуючи зручність транспортування палива й електроенергії та екологічну обстановку. Якщо вчені розробляють високоефективні методи транспортування електроенергетики на великі відстані, то ДРЕС будуватимуть переважно в східних районах України.

В Україні є 4 види електростанцій, які розрізняються по використовуваному ресурсу:

- теплові – працюють на твердому, рідкому і газоподібному паливі; серед них розрізняють конденсаційні і тепло електростанції;
- атомні – в якості палива використовують збагачений уран або інші радіоактивні елементи;
- гідравлічні – використовують відповідні гідроресурси і поділяються на гідроелектростанції, гідростимуляційні і припливні;
- електростанції, які використовують нетрадиційні джерела енергії. Серед них найперспективнішими є вітрові, сонячні та ін.

Найпоширенішими в Україні є теплові електростанції, які за характером обслуговування споживачів є районними (ДРЕС). За останні 30 років потужність цих станцій зросла в 5 разів. Частина вугілля в структурі палива, яке використовують ТЕС, велика. Перевагою ТЕС є відносно вільне розміщення, вдвічі менший обсяг капіталовкладень в них у порівнянні з ГЕС. Найбільшими ДРЕС в Україні є Вуглегірська, Старобишевська, Курахівська, Слов'янська (Донецька область), Криворізька-2, Придніпровська (Дніпропетровська), Бурштинська (Івано-Франківська), Запорізька, Ладизинська (Вінницька), Трипільська (Київська) та ін.

Все більшого значення набувають теплоелектроцентралі, побудовані поблизу споживача, оскільки радіус транспортування від них тепла невеликий (10 - 12 км), а ККД майже 70%, тоді як на ТЕС - тільки 30 - 35%. ТЕЦ обігрівають понад 25 міст України. Найбільші серед них - Київська ТЕЦ-5, Дарницька (Київ), Київська ТЕЦ-6, Харківська ТЕЦ-5, Одеська, Калузька, Краматорська та ін.

Атомні електростанції не пов'язані з родовищами видобутку необхідного для них палива, що забезпечує широкий маневр їх розміщення. АЕС орієнтовані винятково на споживачів, особливо на райони з обмеженими ресурсами палива та гідроенергії. Запасів урану вистачить більш ніж на 100 років. Зараз річний видобуток урану становить 400 т на рік. За виробництвом уранового концентрату країна займає провідне місце в світі. Підготовлене до експлуатації Новокосянтинівське родовище, яке входить в десятку найбільших в світі. Це дасть можливість ще добувати 1000 т урану для всіх 15 реакторів. Потужності України з переробки уранової руди вдвічі більше, ніж ті, які використовуються зараз, у нас немає власного виробництва атомного палива з уранового концентрату. Створення власної виробництва палива із залученням іноземних і внутрішніх інвестицій дасть можливість скоротити валютні витрати на атомну енергетику на 30%. Необхідно виробництво елементів, які виводять тепло з реакторів. Створення ядерного циклу в Україні розраховане на 10 - 12 років і потребує значних коштів.

В Україні працюють такі потужні атомні електростанції, як Запорізька, Південно-Українська, Рівненська, Хмельницька. Під тиском громадськості зупинено будівництво Кримської, Чигиринської, Харківської АЕС та Одеської атомної ТЕЦ. 15 грудня 2000 р закрита Чорнобильська електростанція.

Гідроелектростанції (ГЕС) – однієї з найбільш ефективних джерел електроенергії. ГЕС використовує механічну енергію водних потоків, яка прямо залежить від маси (витрати) води і висоти її падіння. Їх переваги: вони виробляють електроенергію, яка в 5 – 6 разів дешевше ніж на ДРЕС, а персоналу для їх обслуговування необхідно в 15 – 20 разів менше, ніж на АЕС. ККД ГЕС - близько 80%. Однак їх розміщення повністю залежить від природних умов, а виробництво ними електроенергії має сезонний характер. Будівництво ГЕС на рівнинних річках України призводить до значних матеріальних збитків, оскільки потребує затоплення великих територій під водосховища. Поки що гідроенергетика посідає незначне місце в енергетиці України - до 9% потужностей і 9,2% виробництва електроенергії. Основні гідроелектростанції розташовані на Дніпрі - Дніпрогес, Кременчуцька, Каховська, Дніпродзержинська. Ці - водосховища зайняли територію, рівну за площею Чернівецької області. Канівська і Київська; на Дністрі - Дністровська КЕС - ГАЕС; в Закарпатській області - Тербле-Ріцька. Крім того, близько 60 електростанцій невеликої потужності діють на малих річках, більшість з яких належать до державної енергосистеми. Побудовано каскади ГЕС на річках Рось (Корсунь-Шевченкоская, Стеблівська та ін.) і Південний Буг.

Специфічну роль відіграють гідроаккумуляційні електростанції (ГАЕС) - Каневська, Дністровська, Ташликська. Електроенергією, яку вони виробляють, можна забезпечити споживачів в пікові години. Діючи за принципом переміщення того самого обсягу води між двома басейнами, розміщеними на різній висоті, ГАЕС працюють як помпи.

Головна тенденція розвитку електроенергетики України – об'єднання електростанцій в енергосистеми, які здійснюють виробництво, транспортування і розподіл електроенергії між споживачами. Це обумовлено потребою ритмічного забезпечення споживачів електроенергією, для виробництва і споживання якої характерні не тільки сезонні, а й добові коливання. Енергосистеми дають можливість маневрувати у виробництві електроенергії як у часі, так і в просторі. Розбіжність пікових навантажень в окремих ланках енергосистем уможливорює в разі потреби перекидання електроенергії в зустрічних напрямках із заходу на схід і з півночі на південь. У процесі транспортування електроенергії на значну відстань її витрати неминучі.

Останнім часом в енергосистемі країни відбулися серйозні зміни. Створена Об'єднана енергетична система України (ОЕС), 4 державні акціонерні енергогенеруючі компанії (ДАЕК), до яких увійшли всі ТЕС потужністю понад 500 МВт кожна («Донбасенерго», «Дніпроенерго», «Центренерго», «Західенерго») і дві гідроенергуючі компанії («Дніпрогідроенерго» і «Дністергідроенерго»). Діють 24 обласні енергопостачальні компанії і дві міські (Київська, Севастопольська), а також «Крименерго». Всі 5 АЕС входять в об'єднання «Енергоатом». ОЕС України пов'язана з енергосистемами сусідніх з нею держав.

8.3. Металургійний комплекс України

Металургійна промисловість України є основою розвитку машинобудування, металообробки та будівництва. Техніко-економічні особливості металургійної промисловості України: тяжіння до джерел палива і сировини, трудомісткість, можливість комбінування, високий рівень концентрації виробництва, електроємність, матеріаломісткість, екологічно небезпечний вид виробництва.

У структурі металургійного комплексу виділяють чорну і кольорову металургію.

Сучасна чорна металургія становить матеріальну базу всього комплексу важкої індустрії України. Чорна металургія впливає на розвиток усіх галузей господарства, є найголовнішим споживачем палива, електроенергії та води. Вона охоплює видобуток, збагачення та агломерацію залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, доменних феросплавів, сталі й прокату, електроферосплавів, вогнетривів, металів промислового значення, вторинну переробку чорних металів і коксування вугілля, видобуток допоміжних матеріалів.

Металургійний комплекс є основою розвитку не лише більшості галузей промисловості України, а й джерелом валютних надходжень.

Чорна металургія з повним технічним циклом виробництва є важливим чинником створення промислових і економічних районів. Супутніми для неї є галузі промисловості, що використовують відходи від виплавляння чавуну й коксування вугілля, від теплової енергетики і металомісткого машинобудування. Потреба в раціональному використанні праці жінок у металургійних районах України зумовлює розвиток у них легкої та харчової промисловостей. Зокрема, чорна металургія впливає на формування таких потужних промислових районів і підрайонів, як Донбас, Придніпров'я, Криворіжжя.

Для чорної металургії характерним є високий рівень концентрації виробництва. За рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна посідає одне з перших місць у світі.

Найпоширеніша форма організації виробництва в чорній металургії – комбінати. Особливо ефективне тут комбінування металургійної переробки з коксуванням вугілля. Більшість коксу випускають металургійні комбінати з повним циклом виробництва. Сучасні металургійні комбінати за внутрішніми технологічними зв'язками належать до підприємств металургійно-енергохімічного профілю.

Крім підприємств повного циклу в чорній металургії є такі, що спеціалізуються на виплавленні чавуну і сталі або тільки сталі й прокату. Підприємства, які не мають чавунного виробництва, належать до переробної металургії. Особливе місце займають підприємства, що виробляють феросплави, окремо виділяється "мала металургія", яка організована на великих машинобудівних підприємствах і спеціалізується на виплавленні сталі й прокату.

Металургія повного циклу, переробна й «мала металургія» значно відрізняються між собою за розміщенням.

При розміщенні металургії повного циклу визначальним чинником є сировина і паливо. Поєднання транспортно-географічного розміщення сировинних і паливних баз, джерел водопостачання та допоміжних матеріалів забезпечує ефективне функціонування металургійного підприємства.

У переробній металургії використовують переважно металевий брухт. Орієнтуючись на джерела вторинної сировини, вона тяжіє до місць споживання готової продукції. Застосування новітніх технологій у металургійних цехах машинобудівних підприємств робить їх незалежними від паливного чинника. "Мала металургія" орієнтується на великі машинобудівні центри, що спеціалізуються на виробництві металургійної продукції. Однак, за останні роки відбулося значне зменшення випуску продукції «малої металургії».

Свої особливості розміщення мають металургійні підприємства, що виробляють феросплави (сплави заліза з легованими металами) та електросталі, котрі виплавляють як у доменних печах, так і електротермічним способом відповідно на металургійних комбінатах повного циклу або на переробних заводах. Дешева енергія і наявність легуючих металів — основний чинник розміщення таких заводів. Виробництво електросталей зорієнтоване на райони з достатньою кількістю електроенергії та металевих брухту.

Україна повністю забезпечує себе власною залізною рудою, іншими допоміжними матеріалами та частково марганцем.

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку кольорових руд, дорогоцінних і рідкісних металів, у тому числі виробництво сплавів, прокату кольорових металів, переробку вторинної сировини і видобуток кольорових каменів. Внаслідок браку покладів різних руд кольорових металів кольорова металургія України розвинена слабше, ніж чорна, і представлена окремими галузями. Провідними галузями кольорової металургії в Україні є алюмінієва, цинкова, магнієва, титанова, феронікелева. Характерними для кольорової металургії є комплексне використання рудної сировини та висока здатність її комбінуватися з іншими галузями промисловості. Для зниження собівартості виробництва алюмінію, наприклад, доцільно поєднувати його з випуском соди, поташу, цементу, а титаномagneїєве виробництво – з випуском титанових білил, смол, соляної кислоти, хлору.

Розміщення підприємств кольорової металургії залежить від сировинного та енергетичного чинників. До джерел сировини тяжіють підприємства з виплавляння ртуті, нікелю, рідкісних металів. Алюмінієве, титаномagneїєве і цинкове виробництва розміщують у місцях отримання дешевої електроенергії. Руди кольорових металів мають низку особливостей, що істотно впливають на розвиток і розміщення галузей кольорової металургії: низький вміст корисних компонентів у руді; виняткова багатоконпонентність сировини (наприклад, мідні колчедани містять мідь, залізо, сірку, золото, кадмій, срібло, індій, галій та ін.); велика енергоемність сировини; складна форма залягання.

Усі кольорові метали поділяють на кілька груп:

- важкі метали, основними з них є: мідь, найбільшим споживачем якої є електротехнічна промисловість; цинк, що використовується для захисту металоконструкцій від ерозії, одержання високоякісних цинкових білил і сплавів; свинець використовують в електротехнічній промисловості, для виробництва акумуляторів, кабелів, фарб, у медичній промисловості; олово використовують для виробництва білої жерсті, різних сплавів, в електротехнічній промисловості. До важких металів належать також ртуть (використовують в електротехнічній, радіотехнічній, хімічній, медичній галузях, військово-промисловому комплексі); сурма (в чистому вигляді майже не використовується, а у сплавах із м'якими металами підвищує їх твердість, що широко застосовується у хімічній та електротехнічній галузях);
- легкі метали – алюміній, магній, титан та ін.;
- легуючі кольорові метали – ванадій, молібден, хром — їх використовують переважно у чорній металургії;
- рідкісні та розпорошені метали – кадмій, телур, селен, германій, цирконій, галій, берилій, тантал, бор, індій, ніобій;
- благородні метали – золото, платина, срібло, осмій, які використовуються у сплавах для ракетної, атомної, авіаційної, електротехнічної, радіотехнічної, ювелірної промисловостей.

Значний попит на кольорові метали з боку найрізноманітніших галузей економіки зумовлюється широким спектром їх хімічних та фізичних властивостей (високою тепло- та електропровідністю, стійкістю до корозії, легкістю, пластичністю, в'язкістю тощо).

Існують регіональні особливості розміщення металургійного комплексу.

В Україні залізню руду видобувають у таких басейнах: Криворізько-Кременчуцькому, Білозерському.

Більшість залізної руди Кривбасу (75 %) видобувається відкритим способом. Крім багатих залізних руд із вмістом заліза 50—67 %, тут освоюються великі запаси порівняно бідних руд і залізистих кварцитів із вмістом заліза 28—35 %. їх збагачують на Південному, Криворізькому, Центральному, Північному та Інгулецькому гірничо-збагачувальних комбінатах.

Триває освоєння Кременчуцького залізрудного району, запаси руд у якому становлять 4,5 млрд. т. Тут працює Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат. Експлуатується Білозерське родовище потужністю 2,5 млрд. т руди, вміст заліза у високоякісних рудах сягає 70 %.

Марганцеворудною базою чорної металургії України є Нікопольський район Придніпровського марганцеворудного басейну. Видобуток руди здійснюється тут відкритим (2/3) і шахтним способами. На збагачувальних фабриках вміст марганцю в руді доводять до 50–60 %.

У металургійних центрах Донбасу й Придніпров'я (Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Стаханов, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпропетровськ) розміщені великі коксохімічні комбінати. Проте більш як половину коксу дають коксохімічні комбінати Донбасу, де діють 13 із 18 коксохімічних підприємств. Кокс використовують як технічне паливо для

виплавлення чавуну, а коксівний газ — як висококалорійне паливо для металургійних агрегатів і сировину в хімічній промисловості.

Флюси й вогнетривкі глини використовуються в металургійному галузевому комплексі. Вогнетривкі глини видобувають у Часів'ярському, Новорайському та Веселинівському родовищах (Донецька область), високоякісні флюсові вапняки й доломіти — в Донецькій (Докучаєвськ, Комсомольськ, Первомайськ), Дніпропетровській областях і АР Крим. Потужні заводи вогнетривких глин розміщені в Донбасі й Придніпров'ї. Україна має величезні запаси каоліну, найбільші родовища якого розвідані в Дніпропетровській (Просянівське), Вінницькій (Глуховецьке), Донецькій (Володимирське) та Черкаській (Новоселицьке) областях.

Історично склалося так, що металургійні заводи України розміщені в Донбасі, Приазов'ї поблизу джерел палива, а також у Придніпров'ї — біля родовищ залізних руд і марганцю та джерела водопостачання — Дніпра. Ці чинники враховуються і тепер. Проте, у зв'язку із впливом бідних залізних руд на розміщення і збільшення концентрації металургійного виробництва в Придніпров'ї зростає роль сировинного чинника. Розміщення більшості металургійних заводів безпосередньо біля Дніпра, між джерелами сировини й палива, сприяє кращій територіальній організації виробництва чорних металів. Більшість металургійних підприємств України мають повний Цикл виробництва. Найбільші з них — «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь».

Усі металургійні заводи України розміщені в Донецькому і Придніпровському економічних районах, де вони зосереджені у трьох галузевих районах чорної металургии — Придніпровському, Донецькому та Приазовському. У Придніпровському районі чорна металургия стала профільною комплексотворною, на її основі сформувалися великі промислові центри й вузли з металургійними підприємствами, що виробляють майже половину від усього обсягу чорних металів і мають виражену спеціалізацію та стійкі зв'язки між собою та споживачами металу. Тут розміщено 14 металургійних заводів з 32 в Україні.

До Дніпропетровського металургійного вузла входять металургійні заводи Дніпропетровська (4), Дніпродзержинська й Новомосковська, які виробляють чавун, сталь, прокат, колеса для залізничного транспорту, бляху, мостові конструкції, сплави та іншу продукцію.

Запорізький металургійний вузол об'єднує металургійний завод повного циклу «Запоріжсталь», електросталеплавильний «Дніпроспецсталь» і феросплавний. «Запоріжсталь» випускає чушковий чавун, тонку гаряче- й холоднокатану листову сталь, сталеві відливки, трансформаторну сталь, білу бляху, гнуті профілі прокату, холоднокатаний сталевий лист для автомобільної промисловості тощо, «Дніпроспецсталь» — сталі для машинобудівної промисловості.

Криворізький металургійний вузол включає найбільші в Україні кар'єри, шахти, п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів, кілька аглофабрик,

металургійний завод, Південнотрубний і феросплавні заводи Нікополя та його марганцеворудну промисловість.

До Кременчуцького вузла чорної металургії, який ще формується, належить Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, що працює на потреби металургії Придніпров'я і Донбасу.

До складу Донецького металургійного району входять 13 металургійних заводів, кілька потужних коксохімічних підприємств, які виробляють більше половини коксу України. По два металургійних заводи є в Донецьку, Макіївці, Алчевську й Харцизьку; по одному – в Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Луганську й Алмазному. Вони виробляють майже половину чавуну і близько третини продукції металургійної промисловості України.

До Приазовського району чорної металургії належать заводи Маріуполя. Маріупольський завод «Азовсталь» випускає чавун, сталь і прокат, працює на офлюсованому агломераті з руд Криворіжжя.

У структурі виробництва кольорових металів України провідне місце посідає алюмінієва промисловість, яка охоплює виробництво глинозему та алюмінію. Поряд з основною продукцією алюмінієва промисловість випускає кристалічний кремній, алюмінієво-кремнієві сплави (силуміни), содові продукти, мінеральні добрива, цемент, оксид ванадію, металевий галій. Основною алюмінієвою рудою є боксити, запаси яких в Україні невеликі.

В Україні діють новий великий глиноземний завод у Миколаєві, який працює на бокситах Гвінеї, Запорізький алюмінієвий комбінат.

Підприємства титаномagneївої металургии видобувають і збагачують титаномagneїєву сировину та виробляють титан і магній. В Запоріжжі є завод з виробництва магнію й титану. До Запоріжжя надходить титанова сировина – з Іршанського гірничо-збагачувального комбінату (Житомирська область). Основними титановими мінералами Іршанського родовища є ільменіт і рутил, що містяться в каолінових розсипах та вивітрених габро. З них на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті виробляють титановий (ільменітовий) концентрат. Руди Самотканського родовища (Дніпропетровська область) характеризуються високим вмістом титану й цирконію. Оксиди титану використовують для виробництва білил, емалей, вогнетривких глин; цирконій та його сполуки – для жаростійких мінералів, необхідних у сучасному літакобудуванні, ракетній, атомній техніці, виготовленні жаростійких фарб тощо.

Побузький нікелевий завод Кіровоградської області переробляє місцеві окислені залізонікелеві руди. Основна його продукція – нікель і феронікель використовується на металургійних і машинобудівних заводах Придніпров'я та Донбасу.

В Артемівську Донецької області збудовано завод для обробки кольорових металів, який випускає мідний і латунний круглий та плоский прокат (прути, труби, дріт, листи, стрічки, штаби). Це підприємство має закінчені виробничий і технологічний цикли. У Світловодську (Кіровоградська область) працює Дніпровський завод чистих металів, що виробляє напівпровідникові матеріали, а в Донецьку – завод кольорових сплавів.

Виробництво вторинних кольорових металів налагоджено у Харкові, Києві, Донецьку, Одесі.

Відставання чорної металургії від світового рівня є наслідком недостатньої технічної реконструкції, браку внутрішніх і зовнішніх інвестицій, значних втрат металу при виплавланні

Чорна металургія України є прибутковою. Продукція її гірничодобувної промисловості – основна стаття валютних надходжень. Проте потенціал її зменшується внаслідок технічної відсталості. Киснево-конверторним способом виплавають близько 44 % сталі, методом безперервного розливу — лише 10 %, тоді як середньосвітовий рівень становить 95 %. Значним є зношення (спрацювання) обладнання у галузі (65 %), високою залишається собівартість виробництва чавуну, значною – частка браку.

На сьогодні конкурентоспроможними є новітні технології виплавлання металів. Для їхнього застосування потрібна сировина з певними характеристиками, що невластиві для традиційно використовуваних руд. До цього часу доменні технології виплавлання сталі давали змогу використовувати сировину низької якості, забезпечуючи підприємствам надприбутки за рахунок великих обсягів виробництва.

Головні завдання розвитку чорної металургії країни – реконструкція металургійних комбінатів, перегляд структури на користь найрентабельніших виробництв, докорінне поліпшення якості та збільшення обсягів виробництва металопродукції, продукування нових видів продукції, особливо легованої та інших видів сталі, пропорційне співвідношення між виробництвом сталі та прокату, зменшення обсягів випуску висококремнієвої сталі, яка не відповідає світовим стандартам, оскільки швидко піддається корозії.

Основні завдання розвитку кольорової металургії полягають насамперед у розширенні сировинної бази кольорової металургії. Важливою залишається проблема забезпечення кольорової металургії сировиною, коштами на геолого-пошукові роботи та нове устаткування. Ще не вирішені проблеми комплексного використання ресурсів.

Невідкладною є потреба вирішення проблеми розвитку екологічної інфраструктури, тобто сукупності необхідних технологічних систем, споруд, закладів, підприємств, які б забезпечували комплексну переробку сировини й відходів і таким чином сприяли охороні природного середовища та збереженню здоров'я людей. Для цього потрібно провести дослідження сучасного екологічного стану центрів і районів чорної та кольорової металургії, розробити системи адміністративних заходів щодо регіонального використання та охорони природи.

Згідно з даними статистики, найбільше шкідливих викидів у повітря спричиняють підприємства чорної й кольорової металургії Маріуполя, Кривого Рогу, Дніпра, Запоріжжя, Донецька, Макіївки, Дебальцевого.

8.4. Транспортний комплекс України

Транспорт – одна з найбільш важливих галузей народного господарства України. Він забезпечує виробничі і невиробничі потреби матеріального виробництва, невиробничої сфери, а також населення в усіх видах перевезень.

Виділяють такі види транспорту: наземний (залізничний, автомобільний, трубопровідний, гужовий, в'ючний), водний (морський, річковий, озерний), повітряний і електронний. За функціональними особливостями транспорт поділяється на вантажний та пасажирський. Це зв'язано з тим, що транспорт виступає необхідною передумовою функціонування як матеріального виробництва, так і сфери обслуговування, в тому числі пасажирських перевезень.

Пасажирський транспорт є галуззю невиробничої сфери і належить до інфраструктурних галузей. Вантажний транспорт – галузь виробничої інфраструктури. Не виробляючи безпосередньо матеріальної продукції, вантажний транспорт є четвертою галуззю матеріального виробництва після видобувної, переробної промисловості і сільського господарства. Жодна з названих трьох основних галузей матеріального виробництва не здатна функціонувати без транспортного забезпечення.

З одного боку, транспорт є неодмінною умовою функціонування самого виробництва, де він здійснює доставку сировини, паливно-енергетичних ресурсів, комплектуючих, устаткування і т. п., а з другого – доставляє готову продукцію до споживача. Таким чином, в процесі виробництва готової продукції транспорт істотно впливає на її собівартість, а звідси – на ефективність і ціну. Зменшення транспортної складової у собівартості виробленої продукції сприяє підвищенню ефективності виробництва. Зменшити транспортні затрати можна як за рахунок підвищення функціонування транспорту, заміною одного виду іншим, більш ефективним для перевезення даної продукції, так і шляхом удосконалення територіальної організації виробництва, що зменшить транспортні витрати для доставки сировини, паливно-енергетичних ресурсів, устаткування, готової продукції.

Транспорт є необхідною умовою спеціалізації і комплексного розвитку народногосподарських комплексів регіонів, формування ТВК як локального, так і районоутворюючого значення. Він сприяє суспільному територіальному поділу праці, формуванню зв'язків між населеними пунктами та всередині їх. Без транспорту неможлива інтеграція України у загальносвітову економічну систему. Це потребує модернізації старих та будівництва нових транспортних магістралей міждержавного значення.

За призначенням виділяють транспорт загального користування, відомчий та особистого призначення.

Окремі види транспорту не функціонують ізольовано. Виконуючи спільну функцію по забезпеченню народногосподарського комплексу вантажними і пасажирськими перевезеннями, різні види транспорту формують між собою тісні взаємозв'язки. Внаслідок цього складається транспортна система, яка розвивається у взаємодії з усім народногосподарським комплексом країни. Транспортна система являє собою територіальне поєднання шляхів сполучення,

технічних засобів транспорту і служби перевезень, які об'єднують всі види транспорту і всі ланки транспортного процесу у їх взаємодії і забезпечують успішне функціонування народногосподарського комплексу країни в цілому.

Роботу транспортної системи забезпечує транспортна інфраструктура, що включає в себе шляхи сполучення, рухомий склад, вантажно-розвантажувальне господарство транспортних та інших підприємств і організацій, які здійснюють навантаження, розвантаження і перевалку вантажів (що перевозяться всіма видами транспорту), а також засоби управління і зв'язку, різноманітне технічне обладнання.

Формами територіальної організації транспорту є залізничні станції, вузли, автостанції, морські і річкові порти, пристані, аеропорти. Взаємодія різних видів транспорту здійснюється в транспортних вузлах змішаного типу.

Найбільш характерними є змішані перевезення вантажів залізничним і автомобільним транспортом. Технологічна взаємодія залізничного і автомобільного транспорту проходить при змішаному залізнично-автомобільному взаємозв'язку, коли перевезення вантажів розпочато одним видом транспорту, а продовжується воно в пункті перевантаження — іншими. Автомобільний транспорт забезпечує функціонування виробництва тих регіонів, де відсутні залізниці. Він здійснює перевезення вантажів із залізничних станцій або ж, навпаки, розпочинає перевезення і доставку вантажів у пункти перевантаження на залізничний транспорт, а також при доставці автомобільним транспортом вантажів із складів відправників на залізничні станції вивіз вантажів із станцій на склади отримувача.

Для територіальної організації транспортної системи характерним є поєднання лінійних і пунктових елементів. До лінійних елементів належить мережа шляхів сполучення. Густота цієї мережі, її конфігурація, пропускна і провізна спроможність окремих напрямів визначають значною мірою обсяг транспортної роботи. Формування транспортної мережі, її видова структура, густота (щільність) шляхів сполучення як у цілому, так і окремих видів транспорту, проходження основних магістралей визначаються галузевою структурою господарства, його виробничою спеціалізацією, територіальною організацією, густотою населених пунктів, особливостями історичного розвитку, природними умовами, а також економіко-географічним положенням території країни або її регіонів.

Україна має надзвичайно сприятливі передумови для формування і розміщення транспортної мережі. Зокрема, галузева структура народного господарства та його територіальна організація, вигідне економіко-географічне положення визначили розвиток і розміщення залізничного, автомобільного, трубопровідного транспорту.

При цьому економіко-географічне положення істотно вплинуло на проходження транзитних магістралей, трубопроводів, формування транспортних вузлів змішаного типу. Рівнинний рельєф сприяє повсюдному розміщенню шляхів сполучення. Вихід до узбережжя Чорного і Азовського морів, наявність зручних бухт на їх узбережжі вплинули на будівництво морських портів і розвиток морського транспорту. Наявність судноплавних

річок (Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг та ін.) сприяла розвитку річкового транспорту.

В цілому в Україні розвинуті всі види транспорту.

Залізничний транспорт. Відіграє провідну роль у здійсненні внутрішньодержавних і значну – у зовнішньодержавних економічних зв'язках України. На нього припадає основна частина вантажообороту і перевезень пасажирів. Цей вид транспорту поєднує у собі важливі техніко-економічні показники: регулярність руху і високу швидкість перевезень, велику пропускну і провізну спроможність.

Розвиток залізничного транспорту в Україні розпочався в 60-х роках XIX ст. В цей період були збудовані перші залізниці: Львів – Перемишль (1861 р.) та Одеса – Балта (1865 р.), яку пізніше продовжили до Києва, а потім і до Москви. У другій половині XIX ст. почалося будівництво залізниць у Донбасі і Придніпров'ї. Розміщення України між центральними районами Росії і Західною Європою сприяло проходженню ряду важливих транзитних залізниць.

Важливе значення для внутрішньодержавних економічних зв'язків мають залізниці Київ – Полтава – Харків, Київ – Одеса, а для зовнішньоекономічних зв'язків – Київ – Ковель – Хелм з виходом на Польщу та інші країни зарубіжної Європи. Після створення морської паромної переправи Батумі – Одеса значно зросло значення залізниці Одеса – Львів – Перемишль, яка відтепер відіграє важливу роль у здійсненні не лише внутрішньодержавних і міждержавних зв'язків України.

Автомобільний транспорт – це найбільш маневрений і ефективний вид транспорту для перевезення масових вантажів дрібними партіями на близьку відстань. Цей вид транспорту розпочинає і закінчує транспортний процес на морському, річковому і залізничному транспорті. Автотранспорт забезпечує функціонування і територіальну організацію всіх галузей народного господарства, і насамперед, галузей АПК, які займають важливе місце в економіці України.

В міру створення міждержавних автомагістралей значення автотранспорту постійно зростає у здійсненні міждержавних зв'язків, зокрема з Росією, Білорусією, Молдовою, країнами зарубіжної Європи.

Розвиток автомобільного транспорту та його територіальна організація залежать від галузевої структури народного господарства, її територіальної організації, природних умов, зокрема рельєфу. Названі чинники визначають напрями та щільність автошляхів.

Морський транспорт. Цей вид транспорту є порівняно дешевим; він відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків України, особливо з країнами далекого зарубіжжя. Загальна довжина морської берегової лінії, яка практично не замерзає, становить більше 1000 км. Багато є зручних бухт, які сприяли формуванню 18 морських портів, серед яких найбільш важливими є Одеса, Чорноморськ, Ізмаїл, Південний, Миколаїв, Севастополь на березі Чорного моря та Маріуполь і Бердянськ на березі

Азовського моря. Крім того, є 8 судноремонтних заводів, які будують невеликі судна.

Річковий транспорт. Поряд з морським є одним з найдешевих, оскільки використовує природні транспортні магістралі – судноплавні річки.

Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить більше ніж 4 тис. км. Основні водні артерії — Дніпро та його притоки Прип'ять і Десна, Дністер, Південний Буг. Як магістральні річкові шляхи використовуються також ділянки Дністровського лиману загальною протяжністю більше ніж 30 км, а також гирло Дунаю довжиною 152 км, з них з морським устаткуванням — 140 км.

Усі інші судноплавні річки – Десна (на північ від Чернігова), Стир, Горинь, Дністер, Самара, Південний Буг, Сіверський Донець, Інгулець, Ворскла, Псьол, Орель – за транспортним використанням належать до малих річок. Загальна протяжність судноплавних ділянок р. Десна – 575 км. Вона відіграє важливу роль у перевезеннях вантажів Чернігівської області. При збільшенні гарантійних глибин у нижній течії. Десна може мати велике значення для економічних зв'язків області з областями середньої і нижньої течії Дніпра. Річки Стир (судноплавні ділянки – 280 км) і Горинь (210 км) обслуговують внутрішньообласні перевезення Волинської і Рівненської областей.

Дністер (судноплавні ділянки більше ніж 120 км) судноплавний у межах Вінницької, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької областей.

У Дніпропетровській області для судноплавства використовують малі річки – Самару і Орель, у Полтавській – Сулу і Псьол, у Харківській і Луганській – Сіверський Донець.

Малі річки використовуються переважно для перевезення будівельних матеріалів, деякої продукції АПК і суттєвої ролі у розміщенні продуктивних сил не відіграють.

Річковий транспорт України системою каналів зв'язаний з річками сусідніх держав: Білорусі і Польщі (басейн Дніпра з'єднується з басейном Вісли, Дніпро-Бузьким каналом), що дає вихід у Балтійське море.

Трубопровідний транспорт. Цей вид транспорту є найбільш економічним і ефективним для транспортування рідкого палива, пального і технологічного газу, хімічних продуктів. Його розвиток обумовлений розвитком в Україні нафтової, нафтопереробної і газової промисловості. За останні десятиліття трубопровідний транспорт розвивався найбільш швидкими темпами

8.5. Агропромисловий комплекс України

Одним з таких найбільш потужних і багатогалузевих комплексів є аграрно-промисловий. Це складний комплекс виробництва, що об'єднує різні галузі народного господарства. *Агропромисловий комплекс (АПК)* значною мірою визначає соціально-економічний розвиток країни, рівень життя населення, його забезпечення продуктами харчування, а промисловість – сільськогосподарською сировиною. Вирішення продовольчої проблеми здійснюється переважно в АПК. Саме через це він є важливою ланкою економіки і мусить мати пріоритетний розвиток.

На частку його галузей припадає понад 30% основних виробничих фондів.

АПК – це складний комплекс, де економічно, технологічно та організаційно взаємопов’язані між собою багато галузей і виробництв. АПК має надто складну функціональну і галузеву структуру. До його складу входять 3 основні сфери:

- Сільськогосподарське виробництво – рослинництво і тваринництво, що створюють сировинну базу АПК. Це його основна базова ланка.
- Галузі, що створюють матеріально-технічні засоби для галузей АПК. Це — сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбікормова і мікробіологічна промисловість, виробництво тари, спеціального устаткування і приладів для АПК та ін.
- Галузі, що забезпечують переробку сільськогосподарської продукції (харчова, легка).

Крім цих основних сфер, до АПК входять виробнича і соціальна інфраструктури у тій частині, що працює на потреби цього комплексу. Йдеться про транспорт, складське господарство, матеріально-технічне постачання, інженерні споруди, в тому числі іригаційні системи, заготівлю, зберігання сільськогосподарської продукції, інформаційне забезпечення, спеціалізовану торгівлю, комунально-житлове господарство, культурне та медичне обслуговування тощо.

Доповнюючою ланкою АПК є наукові заклади та підготовка кваліфікованих кадрів для забезпечення його ефективного функціонування.

За виробничою ознакою до складу АПК входять продовольчий комплекс і непродовольчий. Продовольчий комплекс – це сукупність галузей, пов’язаних з виробництвом продуктів харчування рослинного і тваринного походження. Крім того, до продовольчого комплексу (ПК) входять виробництва, що технологічно не належать до сільського господарства.

Особливу роль в АПК відіграє продовольчий комплекс, який забезпечує населення продуктами харчування. Він включає галузі, пов’язані лише з виробництвом продовольчої продукції. До складу цього комплексу входять зернопродуктовий, картоплепродуктовий, цукробуряковий, плодовоовочеконсервний, виноградно-виноробний, м’ясний, молочний, олійно-жировий підкомплекси. Крім того, до його складу входять певні інфраструктурні галузі.

Щодо територіальної структури АПК, то вона формується на конкретній території утворення у вигляді різних форм агропромислової інтеграції, тобто елементів територіальної структури. В науковій літературі виділяють локальні і регіональні АПК. Локальні АПК сформувалися на порівняно невеликих територіях на основі поєднання агропромислових підприємств по переробці малотранспортабельної сільськогосподарської продукції і мають найнижчий ступінь інтеграції.

Найважливішою ланкою АПК, другою важливою галуззю матеріального виробництва України є її високоінтенсивне, багатогалузеве сільське господарство.

В структурі сільського господарства виділяють дві основні галузі – рослинництво і тваринництво.

В свою чергу, рослинництво за видом продукції, що виробляється, поділяється на ряд галузей: зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво і баштанництво, плодівництво, польове кормовиробництво. Що стосується способу виробництва окремих культур, то до складу рослинництва входять такі галузі – рільництво, овочівництво, баштанництво, плодівництво, ягідництво.

Сільськогосподарське виробництво розвивається на основі тих же економічних законів, які визначають розвиток і розміщення всього народного господарства. В той же час тут відзначаються і деякі специфічні умови розвитку цієї галузі, пов'язані з природними особливостями сільськогосподарського виробництва. Великий вплив на розвиток і розміщення сільського господарства має дія природних факторів, таких як кліматичні умови, ґрунтовий покрив, водні ресурси. Саме вони впливають на розвиток і розміщення цієї галузі народного господарства.

Однією з особливостей сільськогосподарського виробництва є те, що основним засобом виробництва виступає земля, властивість якої – родючість. В той же час в інших галузях народного господарства земля не відіграє такої ролі, а використовується переважно як територія для розміщення того чи іншого виробництва. Основний засіб виробництва в сільському господарстві – земля – при правильному використанні має властивість постійно підвищувати родючість – природну основу інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Друга особливість сільського господарства полягає в тому, що і рослини, і тварини виступають одночасно і як засоби, і як предмети праці. Для них характерні природні цикли виробництва.

Земельний фонд України становить 60,4 млн. га, з них 46,7 млн. га (близько 77%) перебуває у користуванні сільськогосподарських підприємств і господарств, у тому числі 41,9 млн. га (близько 70% всієї території України) становлять сільськогосподарські угіддя, тобто землі, які безпосередньо використовуються у сільськогосподарському виробництві. Майже 30% земельних ресурсів не використовується в сільськогосподарському виробництві, з них значну площу займають ліси і лісонасадження, болота, піски, водоймища, шляхи, а також землі, зайняті під будівлями, та ін.

До сільськогосподарських угідь відносяться рілля, природні кормові угіддя (пасовища та сіножаті), а також багаторічні насадження. Найбільшу площу серед цих угідь складає рілля (33 млн. га), що становить 79,3% площі всіх сільськогосподарських угідь і 55% всієї території України. Площа пасовищ складає 5,3 млн. га (12,9% усіх сільгоспугідь), сіножатей – 2,2 млн. га (5,4%), багаторічних насаджень – близько 1 млн. га (2,4%).

Найбільша частина (більше 2/5) сільськогосподарських угідь припадає на Степ, 1/3 – на Лісостеп і майже 1/5 – на Полісся та передгірні райони Карпат і Криму.

Україна належить до країн світу, де рівень сільськогосподарського використання земельного фонду один з найвищих.

Землі України характеризуються високою природною і економічною родючістю, особливо чорноземи лісостепових і степових областей, де зосереджена третина їх світових запасів. Під чорноземами зайнято більше половини (55%) ґрунтового покриву України. Особливо високою природною родючістю серед них відзначаються найцінніші типові чорноземи (18% всього ґрунтового покриву), поширені переважно в Лісостепу, а також звичайні чорноземи (28%), що мають високу природну родючість і поширені переважно в північному Степу, та чорноземи мало- і слабогумусні (9%), які потребують штучного зрошення і розміщені на півдні Степової зони.

В Лісостепу досить поширені сірі лісові ґрунти (7%). В Поліссі переважають дерново-підзолисті, болотні і торфові ґрунти, які потребують вапнування та інших меліоративних робіт. На всій території України (а найбільше на півдні) є невеликі площі солончаків, що потребують глибокого промивання і внесення добрив.

Враховуючи надмірну розораність території України і надто обмежене збільшення сільськогосподарських угідь, потрібне бережливе ставлення й раціональне використання земельного фонду. В той же час земельні ресурси України нерідко потребують захисту від нераціонального їх використання.

Провідну роль у структурі посівних площ відіграють зернові культури (49,6% всіх посівів). Серед зернових найбільші площі займають посіви озимої пшениці і ярого ячменю. Друге місце в посівах належить кормовим культурам – 9–11 млн. га, що становить 32–36,6% від усієї посівної площі. Третє місце в посівах займають картопля і овочеваштанні культури – 2,1 млн. га, що становить 7% посівної площі України.

Тваринництво дає сировину для харчової і легкої промисловості (м'ясо, молоко, шкіра, вовна, віск, пух тощо), а також для виробництва ряду лікувальних препаратів. Тваринництво має тісні зв'язки із землеробством, якому воно постачає органічні добрива. В свою чергу землеробство бере участь у формуванні кормового балансу тваринництва. Розвиток і розміщення тваринництва визначається значною мірою наявністю кормової бази, тому що майже половина всіх затрат в цій галузі припадає на створення кормових раціонів тварин. Кормову базу формують польове кормовиробництво (виращування кормових і зернофуражних культур), природні кормові угіддя (сіножаті і пасовища), а також відходи переробки сільськогосподарської продукції, відходи харчової промисловості і комбікормова промисловість.

До складу продуктивного тваринництва входять скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Менше значення мають конярство, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво тощо. Розрізняються і виробничі напрями залежно від того, для яких цілей використовуються тварини (молочне, м'ясо-молочне скотарство, сальне свинарство тощо). Провідною галуззю тваринництва у всіх природно-економічних зонах України є скотарство, яке має молочно-м'ясну і м'ясо-молочну спеціалізацію переважно в Поліссі і Лісостепу.

Харчова промисловість входить до продуктивних комплексів АПК. Її сировинна база досить поширена в Україні. Ще більш широкі межі розміщення споживачів продукції цієї галузі. Саме через це розміщення харчової промисловості має таку особливість, що виділяє її серед інших галузей, – її підприємства розміщуються повсюдно: скрізь, де є населений пункт, існує те чи інше виробництво харчової продукції. Проте розміщення окремих галузей цього виробництва має свої особливості залежно від ступеня впливу на них сировинного чи споживчого фактора. У відповідності з цим виділяються три групи галузей харчової промисловості:

Харчова промисловість має складну структуру. До її складу входить більше 20 галузей. Провідними галузями харчової промисловості України є цукрова, м'ясна, молочна, олійножирова, плодоовочеконсервна, кондитерська, спиртова, виноробна, соляна.

Здійснення аграрної реформи в Україні повинно бути спрямоване на створення економічно ефективного агропромислового виробництва, поглиблення ступеня переробки та покращання зберігання сільськогосподарської продукції.

8.6. Машинобудівний комплекс України

Машинобудування – важлива галузь промисловості розвинутих країн світу. Воно значною мірою визначає не лише галузеву структуру промисловості, а й її розміщення. Рівень розвитку машинобудування є одним з основних показників економічного, і насамперед промислового розвитку країни.

Велике значення машинобудування в народногосподарському комплексі визначається тим, що воно виробляє знаряддя праці як для галузей, що виготовляють засоби виробництва (робочі машини і апарати, верстати, технологічне і силове устаткування, контрольно-вимірювальні прилади, технічні засоби автоматики тощо), так і для галузей, які виробляють предмети споживання (машини для сільського господарства, технологічне устаткування для легкої і харчової промисловості і т. п.), а також самі предмети споживання (легкові автомобілі, побутову техніку, телевізори, мобільні телефони, комп'ютери, годинники тощо). Крім того, машинобудування виробляє різноманітне устаткування для будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, спецобладнання для невиробничих галузей, а також продукцію оборонного призначення.

Процес виробництва машин складається з 3 стадій:

- а) виробництво заготовок (відливок, штамповок, поковок і т. д.), з яких потім виробляють деталі і частини машин;
- б) механічна обробка заготовок за допомогою металорізальних верстатів та виготовлення деталей і вузлів майбутніх машин;
- в) складання деталей і частин, у результаті чого створюється нова машина.

Сучасні машини складаються з сотень, а то й тисяч деталей і вузлів. Внаслідок цього недоцільна, а то й практично неможлива концентрація їх виробництва на одному підприємстві. Велика номенклатура виробів, що

виготовляються в машинобудуванні, їх складність, а також можливість технологічного роз'єднання машин на окремі вузли і деталі спричиняє участь у виробництві машинобудівної продукції сотень підприємств і організацій різних галузей промисловості. Це сприяє формуванню спеціалізованих підприємств і розвитку кооперованих зв'язків між ними.

Спеціалізація – форма організації виробництва, при якій виготовлення продукції, її частин або виконання окремих операцій відбувається в самостійних галузях і на відокремлених підприємствах. З метою поглиблення спеціалізації підприємств і підвищення ефективності їх функціонування доцільним є концентрація виробництва уніфікованих деталей і вузлів для складання різних машин на окремих підприємствах.

У машинобудуванні поширені такі види спеціалізації:

- предметна, яка включає підприємства, що випускають кінцеву готову продукцію;
- технологічна, що включає підприємства, які здійснюють виробництво напівфабрикатів, заготовок, литву поковок тощо;
- подетальна та вузлова, що являє собою випуск деталей, агрегатів, вузлів, секцій, необхідних для збирання і укомплектування машин і устаткування.

Спеціалізація і кооперування — найважливіші напрями територіальної організації машинобудівного комплексу.

Розміщення машинобудівних підприємств здійснюється науково обгрунтовано. При виборі місць розміщення конкретних підприємств враховуються різні чинники і умови. Машинобудування належить до галузей так званого «вільного розміщення», оскільки воно незначною мірою залежить від таких чинників, як природне середовище, наявність корисних копалин, води і т. д. Тут варто враховувати лише наявність рівнинних місць (бажано не придатних до розвитку сільського господарства) для розміщення самого підприємства та будівництва під'їзних шляхів до нього.

Визначальну роль при розміщенні конкретних машинобудівних підприємств відіграють сировинний, споживчий і трудоворесурсний чинники.

Зокрема, сировинний фактор є одним з провідних, оскільки виробництво усіх видів машинобудування тісно пов'язане з використанням металу. В загальних витратах на виробництво машин сировина і основні матеріали становлять до 50%, а іноді і більше. Але далеко не всі галузі машинобудування орієнтуються на сировину. Це пояснюється тим, що джерела сировини часто не збігаються з розміщенням машинобудівних підприємств; в багатьох випадках транспортування сировини обходиться дешевше, ніж транспортування готового металу. В цілому сировинний чинник визначальний вплив чинить на розміщення найбільш металомістких галузей, зокрема виробництва вантажних вагонів і цистерн, тепловозів, тракторів, продукції важкого машинобудування.

Вагомий вплив на розміщення підприємств, що виробляють великогабаритні, об'ємні, часто з великою вагою машини, справляє споживчий чинник. Це виробництво сільськогосподарських машин, устаткування для легкої, харчової, хімічної промисловості, а також металургійного комплексу,

нафто-, газовидобувної та вугільної промисловості. Виключно на споживача орієнтуються морське і річкове суднобудування, яке розміщується у морських та річкових портах.

Більшість галузей машинобудування вирізняється високою трудомісткістю, високим рівнем кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників. Складність виробництва машин вимагає не лише великих трудових витрат, а й розміщення машинобудівних заводів поблизу або безпосередньо в центрах зосередження науково-дослідних і конструкторських баз. Таким чином розміщуються галузі точного наукомісткого машинобудування, зокрема верстато- і приладобудування, електронного, електротехнічного та деяких інших підгалузей.

Вплив названих чинників необхідно розглядати у їх сукупності, тому що деякі галузі машинобудування одночасно орієнтуються і на сировину, і на споживача, і на трудові ресурси. Це пов'язане з тим, що виробництво сучасних машин вимагає не лише наявності металу, а й високої кваліфікації працюючих та наявності платоспроможного споживача. Розвинута транспортна система регіону є передумовою спеціалізації і кооперування машинобудівних підприємств.

Основою машинобудівництва України є важке машинобудування, яке включає виробництва металургійного, гірничо-шахтного, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування. Підприємства важкого машинобудування мають високу металомісткість, велику габаритність, а звідси – низьку транспортабельність. Як правило, вони характеризуються низькою трудомісткістю, мають повний виробничий цикл (заготовка, обробка, складання) і випускають продукцію невеликими серіями, а частину — і індивідуальними.

Переважна більшість підприємств важкого машинобудування (крім виробництва устаткування для нафто-, газовидобувної промисловості) розміщується в Донецькому та Придніпровському економічних районах, де є взаємопоеднання сировини і споживача продукції. В цих районах сконцентровано майже повністю виробництво металургійного устаткування. Найбільші центри виробництва цієї продукції в Україні є одними з найбільших в СНД, і зосереджені вони в Донецькому районі. Зокрема, це Краматорськ, в якому діють два заводи: Старо-Краматорський, який виробляє устаткування для металургійної промисловості, Ново-Краматорський машинобудівний завод, який випускає ковальсько-пресове і металургійне устаткування, прокатні мостові стани безперервної дії, слябінги, спеціальні великі важкі металорізальні верстати для металургійної промисловості.

Крупним виробником металургійного устаткування є Маріуполь, де розташований завод важкого машинобудування, який випускає устаткування для металургійної промисловості.

Виробництво устаткування для металургійної промисловості, зокрема устаткування для безперервного розливу сталі, прокатних станів для прокату труб, електромагнітних листоукладальників, апаратів та устаткування для

доменних печей, шлаковозів і чавуновозів та іншої продукції зосереджено в промислових центрах Придніпров'я – Кривому Розі, Дніпру, Марганці.

Виробництво гірничо-шахтного устаткування для вугільної промисловості концентрується також в Донбасі, Харкові.

Випуск гірничо-шахтного устаткування для залізорудної промисловості, а також виробництво бурових верстатів зосереджено в Кривому Розі.

Виробництво устаткування для видобутку нафти і газу сконцентровано на підприємствах Дрогобича і Чернівців, Конотопа і Харкова, відповідно в Прикарпатській і Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносних провінціях.

Важливе місце в структурі важкого машинобудування займає виробництво підйомно-транспортних машин. Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані у Львові (завод «Автовантажувач»), а також у Харкові.

Енергетичне машинобудування, яке спеціалізується на виробництві устаткування для всіх видів електростанцій, в тому числі парових гідравлічних турбін, атомних реакторів, генераторів, котлів, дизельних моторів, електроапаратури, кабелю та іншої продукції, є однією з найважливіших галузей не лише важкого машинобудування, а й усього машинобудівного комплексу України. Найбільшим центром енергетичного машинобудування є Харків, в якому розташовані заводи: «Електроважмаш», турбінний ім. С.М.Кірова, «Електромашина» та електромеханічний (ХЕМЗ). Названі заводи дають майже половину вартості продукції енергетичного машинобудування України. Найбільшим гігантом галузі є «Турбоатом», який випускає устаткування для всіх видів електростанцій. Його продукція не лише використовується в Україні, а й поступає на експорт.

Україна є крупним виробником силових трансформаторів, виробництво яких зосереджене в Запоріжжі, а також енергетичного дизелебудування, центрами якого є Первомайськ (Миколаївська обл.), Токмак (Запорізька обл.), Берислав (Херсонська обл.). Підприємства енергетичного машинобудування та електротехнічної промисловості концентруються в багатьох містах України, зокрема в Дніпропетровську, Києві, Львові, Полтаві, Мелітополі, Тернополі, Каховці, Хмельницькому, Рівному, Броварах.

Розвиток електроенергетики неможливий без кабелю, виробництво якого розміщено в Харкові, Донецьку, Одесі, Києві, Бердянську, Кам'янець-Подільському. Електроізоляційні матеріали, в тому числі і для кабелю, виробляють у Львові, Луганську, Слов'янську та Первомайську (Житомирська обл.).

Базовою галуззю машинобудування є верстатобудування. Центром виробництва важких верстатів є Краматорськ. Іншими центрами верстатобудування є Київ, Харків (завод агрегатних верстатів).

У структурі загального машинобудування провідне місце займають транспортне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво промислового технологічного та будівельного обладнання. Підприємства названих галузей орієнтуються у своєму розміщенні в основному на споживача готової продукції, а також на наявність металу. Сировинний чинник є досить

важливим для виробництва транспортних засобів, особливо вантажних вагонів, цистерн, локомотивів, тракторів. Україна має досить сприятливі умови для розвитку названих галузей машинобудування, що і сприяло концентрації їх виробництва на її території ще за часів Радянського Союзу. Це міста: Харков, Дніпро, Львів, Київ, Полтава.

Вантажні вагони виробляють у Кременчуці, Дніпродзержинську, цистерни – у Маріуполі. У Кременчуці доцільно було б налагодити виробництво вітчизняних пасажирських вагонів, для чого є всі передумови, в тому числі великий ринок збуту. Вагоноремонтні заводи розміщуються, крім Києва, у Львові, Харкові, Одесі, Полтаві, Запоріжжі, Дніпру, Конотопі.

Україна має морське і річкове суднобудування. Розміщення цих галузей орієнтується на морське узбережжя та внутрішні магістральні водні шляхи. Основним центром морського суднобудування є Миколаїв, де працюють 3 суднобудівні заводи. Другим центром є Херсон.

З 1925 р. в Україні розвивається літакобудування, яке орієнтується на науково-дослідну базу та висококваліфіковані кадри. Центрами авіаційної промисловості є Київ і Харків, найбільші наукові і промислові центри України. Тут виробляють пасажирські і транспортні літаки.

За останні роки в Україні налагоджується власне виробництво внутрішньоміського транспорту: тролейбусів (Київ і Дніпро) і в перспективі — трамваїв. Виробляють також мотоцикли (Київ), мопеди (Львів), велосипеди (Харків, Чернігів).

Сільськогосподарське машинобудування традиційно займає важливе місце в структурі машинобудівного комплексу України. Воно орієнтується на райони виробництва сільськогосподарської продукції, а його розміщення пов'язане із зональною спеціалізацією сільського господарства. Найбільшим центром сільськогосподарського машинобудування є Харків, Одеса, Кропивницький, Дніпро і Тернопіль. Обладнання для кормовиробництва і тваринництва виробляють у Бердянську, Ніжині, Умані, Ковелі, Коломиї та Білій Церкві. Але сільськогосподарське машинобудівництво знаходиться зараз у занепаді..

В Україні добре розвинуте виробництво обладнання для різних галузей народного господарства. Зокрема, обладнання для хімічної промисловості виробляють у Києві, Сумах, Полтаві, Дніпру. Центрами виробництва обладнання для харчової промисловості є Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Мелітополь, Миколаїв, Херсон, Кропивницький; легкої промисловості – Харків, Херсон, Київ, Полтава, Черкаси, Одеса, Львів, Чернігів, Прилуки, Суми.

Галузі точного машинобудування, зокрема виробництво приладів, інструментів і механізмів, електронне і радіотехнічне машинобудування відзначаються мінімальною металомісткістю й зорієнтовані на райони високої технічної культури, наявність науково-дослідної бази і висококваліфікованих кадрів. Більшість підприємств цих галузей займається складанням виробів з деталей і вузлів, що надходять з різних регіонів як України, так і з-за кордону за кооперацією. Найбільшими центрами електронної та радіотехнічної

промисловості є Київ, Харків, Дніпро, Сімферополь, Одеса, Львів, Вінниця, Чернівці, Суми.

У перспективі необхідно розширювати асортимент продукції машинобудування, інтенсифікувати процеси оновлення машинобудівної продукції і технічного переоснащення галузей промисловості. Необхідно створювати високоефективні машини і їх системи для всіх галузей і сфер господарства; розвивати нові машинобудівні галузі та виробництва; створювати нові види машин, обладнання, приладів і апаратів, роботів тощо.

8.7. Інші міжгалузеві комплекси України

К іншим міжгалузевим комплексам відносять: хімічний комплекс, будівний комплекс, лісопромисловий, соціальний комплекс.

Хімічний комплекс – один з провідних у структурі сучасної економіки. Від його розвитку, як і від розвитку машинобудування, значною мірою залежить науково-технічний прогрес. Комплекс хімічних виробництв виготовляє продукцію для всіх основних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, оборони, побутового обслуговування та інших сфер діяльності. Він істотно впливає на рівень і темпи розвитку економіки в цілому.

Структура хімічного комплексу досить складна. До його складу входять ряд спеціалізованих галузей, що використовують різну сировину, виготовляють дуже широкий асортимент продукції і об'єднуються між собою загальною технологією. Як правило, виділяють основну (неорганічну) хімію, хімію органічного синтезу, гірничохімічну промисловість, фармацевтичну промисловість, мікробіологічну промисловість, побутову хімію. Провідне місце за обсягом виробництва, в тому числі за випуском кінцевої продукції, займають основна хімія і хімія органічного синтезу.

Використання хімічної продукції в промисловості дає змогу виготовляти значну кількість високоякісних виробів, необхідних таким прогресивним галузям виробництва, як атомна енергетика, радіоелектроніка тощо. Продукція хімічної промисловості часто заміщує природну сировину, яка дорого коштує, сприяє зниженню вартості кінцевої продукції, підвищенню якості виробів.

Рівень розвитку хімічної промисловості тієї чи іншої країни є важливим показником її індустріального розвитку і економічної незалежності. Що стосується України, то хімічна промисловість є однією із провідних галузей її народногосподарського комплексу, галуззю її спеціалізації у міжнародному поділі праці.

Україна має великі потенційні можливості для розвитку хімічної промисловості.

Розміщення хімічної промисловості має свої особливості у зв'язку з тим, що на нього впливає велика кількість чинників: сировинний, паливно-енергетичний, споживчий.

Крім того, хімічні виробництва потребують, як правило, багато теплової та електричної енергії. Це стосується, перш за все, виробництва полімерних матеріалів та їх переробки.

Однією з провідних підгалузей хімічної промисловості України є виробництво мінеральних добрив. Це, насамперед, азотні добрива (аміачна селітра, карбамід, сульфат амонію тощо) отримують в результаті синтезу азоту повітря і водню, виділеного з відходів коксохімічного і доменного виробництва, а також природних газів. Підприємства, що виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу крупних коксохімічних заводів у Донбасі і Придніпров'ї (Каменське, Кривий Ріг тощо), а також на трасі газопроводів в районах інтенсивного розвитку сільського господарства (Лисичанськ, Черкаси, Рівне) і в припортовому районі Одеси. Поряд з добривами тут, як правило, виготовляють азотну кислоту і супутні продукти, що використовуються для виробництва пластмас, синтетичних волокон, кіноплівки, різноманітних барвників.

Виробництво фосфорних добрив, як правило, тяжіє до районів їх споживання. Їх виготовляють у Сумах, Вінниці. Сировина постачається нерегулярно і у малих обсягах, що є однією з причин різкого скорочення виробництва добрив. А втім в Україні є реальні геологічні і економічні передумови для використання своїх сировинних баз фосфоритів (особливо Кролевецького родовища Сумської обл.) і апатитів. Фосфорні добрива виготовляють також і в Маріуполі із томас-шлаків, що їх отримують з фосфоромістких керченських залізних руд у процесі доменного виробництва.

Україна – великий виробник сірчаної кислоти і соди.

Провідне місце в структурі хімічної промисловості України у новітні часи стало посідати виробництво полімерних матеріалів: синтетичних смол, різноманітних пластмас, синтетичного волокна тощо. Виробництво це дуже складне. Для нього використовується значна кількість спеціально виробленої вуглеводневої сировини, електроенергії, тепла і води.

Лісопромисловий комплекс України (ЛПК) – це сукупність підприємств, пов'язаних з вирощуванням і переробкою (до одержання кінцевої продукції) лісової сировини. До його складу входять: лісове господарство, лісозаготівельна промисловість, галузі лісової промисловості по механічній і хіміко-механічній (лісопильна, фанерна, сірникова, виробництво дерев'яних будівельних деталей і будинків, деревностружкових і деревноволокнистих плит, меблів) та хімічній (лісохімічна, целюлозно-паперова промисловість) переробці деревини, а також гідролізна і дубильно-екстракційна промисловість, обслуговуючі виробництва (виробництво і ремонт машин та устаткування), заводи по виготовленню предметів праці для окремих галузей, підприємства матеріально-технічного постачання, галузі і заклади невиробничого обслуговування (підготовка кадрів, науково-дослідна і проектно-конструкторська діяльність).

Значення ЛПК в економіці України визначається тим, що в сучасних умовах немає такої сфери господарства, де деревина і продукція її переробки не відігравали б істотної ролі. Основний продукт лісу — деревина, яка використовується переважно для виробництва засобів виробництва, зокрема предметів праці (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, деревні плити, метиловий спирт тощо) і предметів споживання (меблі, папір, оцтова кислота). Продукція

ЛПК використовується в машинобудуванні, легкій промисловості, на транспорті, у зв'язку, в будівництві. Водночас ЛПК отримує від інших галузей лаки, фарби, соду, натрій, відбілюючі хімікати (виготовлення паперу), автомашини, трактори, верстати (заготівля та обробка деревини).

Ліси є важливим акумулятором живої речовини. Вони утримують в біосфері ряд хімічних елементів і воду, активно взаємодіють з тропосферою, визначають рівень кисневого та вуглецевого балансу. Поряд з цим ліси дають продовольчі ресурси (дикі плоди та ягоди, гриби, березовий сік тощо), кормові і лікарські рослини, мають санітарне, рекреаційне і екологічне значення. Вони створюють сприятливе середовище для розвитку бджільництва та мисливства.

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. До складу будівельного комплексу входять такі галузі матеріального виробництва: будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

У ряді наукових досліджень структура будівельного комплексу розуміється більш широко: до нього включається також будівельне і дорожнє машинобудування, спеціальна інфраструктура (науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації, вищі і середні спеціальні навчальні заклади, професійно-технічні училища, курси з підготовки будівельних кадрів; банківські установи, які фінансують будівництво; організації по матеріально-технічному забезпеченню підприємств, які входять до комплексу; спеціалізований транспорт).

Будівництво охоплює всі регіони країни. Потужні будівельні організації створені у великих містах. Так, у Києві діють холдінгова компанія «Київміськбуд», спеціалізовані будівельні організації по монтажних роботах, транспортному, нафтогазовому, водогосподарському будівництву. Великий обсяг різноманітних будівельних робіт виконують енергетики: створені проектно-пошукові інститути галузевого профілю (чорної металургії, хімії та ін.).

Нині виробництво будівельних матеріалів більше ніж наполовину зосереджено в рамках будівельної індустрії, тобто в системі підрядних будівельних організацій. Таким чином, будівельна індустрія і промисловість будівельних матеріалів дуже тісно взаємодіють між собою, формуючи специфічні індустріально-будівельні територіальні сполучення.

Сучасне життя суспільства без ефективного функціонування будівельного комплексу просто неможливе. Рівень його розвитку впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей народного господарства, розміщення продуктивних сил і розвиток регіонів. Будівництво створює нові і реконструює діючі основні фонди (будівлі і споруди, призначені для всіх видів виробничої і невиробничої діяльності людей). Від розвитку цієї галузі залежить будівництво житла, створення нових міст і сіл, окремих мікрорайонів, постійна реконструкція житлових фондів, будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо. Будівельний комплекс підтримує в належному стані

обороздатність країни, створює передумови для зростання виробництва в усіх галузях господарства.

Будівельний комплекс як одна з найбільш капіталоемних і диференційованих виробничих систем справляє вагомий вплив на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва. Тому при розміщенні капітального будівництва враховується наявність будівельної організації в регіоні. В той же час слабкість будівельної бази стримує тут промислове будівництво, створення великих комбінатів, галузевих і територіально-виробничих комплексів, фондоемної важкої промисловості. Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, які розташовані в усіх областях України. Найпотужнішими центрами промисловості будівельних матеріалів є Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Соціальна сфера складається з двох комплексів: соціально-культурного і матеріально-побутового. Соціально-культурний комплекс включає галузі, пов'язані з відтворенням головної продуктивної сили суспільства, відновленням її працездатності і зміцненням здоров'я, з формуванням людського капіталу. Для цього комплексу характерним є переважання безплатних послуг та їх загальнодоступність. Галузі цього комплексу є важливим фактором підвищення продуктивності праці в усіх сферах господарського і культурного життя.

Освіта забезпечує підвищення загального рівня знань і культури населення та всі галузі народного господарства кваліфікованими кадрами, а тому виступає важливим елементом відтворення робочої сили. Культура – це сукупність закладів, установ, підприємств, організацій і органів управління, що здійснюють виробництво, розподіл, збереження і організацію споживання товарів і послуг культурного й інформаційного призначення. До цього комплексу входять підприємства, що виробляють товари культурного та інформаційного призначення, самі об'єкти культури і мистецтва, установи і організації засобів масової інформації. Широко розгалужена мережа закладів культури та мистецтва – характерний показник розвитку культури будь-якої держави. Охорона здоров'я включає лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. Матеріальні умови функціонування комплексу забезпечують медична промисловість, матеріально-технічне постачання і збут. Охорона здоров'я включає також освітянські заклади (медучилища, коледжі, медінститути, медуніверситети, курси перепідготовки кадрів), комплексні і галузеві наукові інститути й організації, а також систему управління ними. Лікарняні заклади в свою чергу поділяються на спеціалізовані – туберкульозні, інфекційні, для інвалідів Великої Вітчизняної війни та територіально-дільничні – районні, міські, обласні, республіканські.

Матеріально-побутовий комплекс забезпечує матеріальні умови життя населення. Його складовими частинами є галузеві підкомплекси (житлово-комунальний, побутовий, торгівлі, громадського харчування та ін.), які сприяють збільшенню вільного часу населення та його раціональному

використанню, підвищенню культури побуту, зменшенню масштабів і трудомісткості домашнього господарства. Покращання житлово-комунального обслуговування забезпечує необхідну основу для відтворювального процесу, позитивно впливає на шлюбність, народжуваність, зміцнення здоров'я населення.

Серед галузей промисловості, які забезпечують виробництво товарів народного споживання, провідне місце займає легка промисловість. Її виробничий потенціал включає 25 підгалузей, більш як 600 підприємств та організацій. Легка промисловість України охоплює текстильну, трикотажну, швейну, шкіряну, взуттєву, хутрову та інші галузі, підприємства яких у розміщенні орієнтуються переважно на споживача, наявність трудових ресурсів та сировини.

Провідною галуззю легкої промисловості є текстильна промисловість, яка представлена бавовняними, вовняними та лляними виробництвами. В структурі бавовняної промисловості виділяють прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувально-обробне виробництво. Найбільш потужні бавовняні підприємства знаходяться Тернополі, Нікополі Києві, Харкові, Чернівцях, Івано-Франківську, Львові, Полтаві.

Вовняна промисловість представлена первинною обробкою вовни, виготовленням пряжі, тканин та виробів. Підприємства галузі розташовані у Чернігові, Харкові, Києві, Донецьку, Кривому Розі, Одесі, Сумах.

Лляна промисловість України розвивається на власній сировині. Підприємства – основні виробники лляної продукції зосереджені у Рівненській, Житомирській, Чернігівській та Львівській областях.

Трикотажна промисловість України випускає досить різноманітний асортимент продукції. Підприємства цієї галузі розміщені у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Сімферополі, Миколаєві, Донецьку, Івано-Франківську, Луганську, Чернівцях, Дніпру, Хмельницькому та інших містах.

Швейна промисловість зорієнтована переважно на споживача продукції, тому підприємства цієї галузі розміщені у великих населених пунктах. Найбільш потужні підприємства зосереджені у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Луганську.

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена підприємствами, що виготовляють одяг, галантерейні вироби, взуття та іншу продукцію, використовуючи як природну, так і синтетичну сировину. За останні роки у взуттєвій промисловості України спостерігається істотне скорочення обсягів виробництва. Взуттєві фабрики діють у Києві, Харкові, Луганську, Львові, Одесі, Запоріжжі, Кривому Розі, Хмельницьку та інших містах.

Хутрове виробництво представлено підприємствами, які переробляють натуральну сировину, виготовляють штучне хутро та випускають різноманітні вироби з них. Хутрові підприємства працюють у Харкові, Львові, Балті, Тисмениці.

Виробництво галантерейної продукції розміщено в обласних центрах та в інших містах України. Воно характеризується різноманітністю продукції та зростанням кількості малих підприємств, що її виготовляють.

Виробництво товарів народного споживання зосереджено в різних галузях економіки України, причому в галузях важкої промисловості виробляється понад 40% всієї вартості товарів народного споживання. Серед інших товарів народного споживання вагоме місце займають хіміко-фармацевтичні продукти, меблі, будівельні матеріали, скляно-фарфоро-фаянсові вироби тощо.

Виготовлення продовольчих товарів народного споживання забезпечує агропромисловий комплекс.

В цілому перспективний напрям щодо розвитку виробництва товарів народного споживання полягає у задоволенні потреб внутрішнього ринку на основі зміцнення фінансового стану підприємств, нарощування обсягів виробництва, розширення асортименту товарів, підвищення конкурентоспроможності продукції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Дайте характеристику міжгалузевого комплексу.
2. Роль та характеристика паливно-енергетичного комплексу України.
3. Розкрийте особливості металургійного комплексу України.
4. Розкрийте особливості транспортного комплексу України.
5. Дайте характеристику агропромислового комплексу України.
6. Особливості машинобудівного комплексу України.
7. Які ще міжгалузеві комплекси виділяють в економіці України. Дайте їх характеристику.

ТЕМА 9. Економіка регіонів.

1. Столичний економічний регіон.

9.1. Столичний економічний регіон

Столичний економічний район знаходиться у північній частині України, в басейні Дніпра. До його складу входять Київська (з м. Київ), Житомирська та Чернігівська області. Це найпотужніший економічний район, частка якого у ВВП країни 24,4%. Особливість його розташування в тому, що тут знаходиться столиця України м. Київ.

До нього сходяться залізниці, автомагістралі, річкові і повітряні шляхи, що позитивно впливає на соціально-економічний розвиток регіону. Наявність спільного кордону з Російською Федерацією та Білоруссю сприяє розширенню взаємозв'язків району з цими країнами.

Столичний район належить до регіонів України з невисоким природно-ресурсним потенціалом. У його структурі переважають земельні (60%), водні та лісові ресурси. Серед мінеральних – нерудні корисні копалини, насамперед – будівельні матеріали. Вони найширше представлені покладами гранітів, лабрадоритів і габро, запаси яких становлять відповідно 92% і 94% від усіх покладів цього цінного каменю в Україні. Вони знаходяться, в основному, на виходах Українського кристалічного щита, особливо в Житомирській області. На території району зосереджено майже 1/4 запасів гнейсів України, виявлено

унікальні родовища мармуру, коштовного каміння (гірського кришталю, гранату, топазу, аметисту, опалу, берилу та ін.). На Житомирщині знаходиться одна з найбільших каолінових провінцій у країні (каоліни використовують у фармацевтичній промисловості, для виготовлення косметичних засобів, порцеляново-фаянсових виробів паперу). З рудних корисних копалин промислове значення мають ільменіти (титанові руди) Іршанського родовища (Житомирська обл.). Із паливних ресурсів найважливішою є нафта. Найбільші її родовища (Прилуцьке, Леляківське, Гнідинцівське) знаходяться у південно-східній частині району. Буре вугілля розробляється в західній частині. На Поліссі залягають найбільші в Україні поклади торфу.

Клімат району помірно континентальний, з достатньою кількістю опадів, теплим літом і порівняно м'якою зимою. Агрокліматичні ресурси району сприятливі для сільськогосподарського виробництва. За агрокліматичними відмінностями всю територію району можна поділити на дві частини: північну (поліську) – вологу, помірно теплу і південну (лісостепову) – помірно зволожену, теплу.

Ґрунти в межах району досить різноманітні, з невисоким вмістом гумусу. У структурі земельного фонду переважають сільськогосподарські угіддя (13% угідь України). Для району характерний дещо нижчий від середнього по Україні рівень розораності сільськогосподарських угідь, що пояснюється значною заболоченістю місцевості.

Одне з основних багатств району – ліси. Лісистість території становить 26%. За їх площею та запасами деревини Столичний район посідає перше місце в Україні.

Значною різноманітністю характеризуються водні ресурси району. Його територією протікає 594 річки довжиною понад 10 км. Усі вони належать до басейну Дніпра. Ріки відіграють важливу роль у господарстві. На їх берегах розміщено більшість населених пунктів, їх воду використовують в енергетиці. Дніпро, Прип'ять, Десна використовуються для судноплавства.

Сприятливі кліматичні умови, поєднання різних рослинних угруповань, наявність численних водних об'єктів, а також джерел мінеральних вод (Миронівка, Біла Церква, Березань, Овруч, Верхівня), велика кількість культурно-історичних пам'яток визначають роль Столичного району як важливого рекреаційного регіону. Однак використання рекреаційного потенціалу району сильно обмежене в результаті радіоактивного забруднення території після аварії на Чорнобильській АЕС.

Населення. У Столичному економічному районі проживає 15% населення України. Це давньозаселена територія. Його чисельність в останні роки поступово скорочується внаслідок погіршення демографічної ситуації, особливо в сільській місцевості: коефіцієнт природного приросту тут найнижчий в Україні. Від'ємними є також показники природного приросту міського населення, хоча вони дещо вищі, ніж в цілому в Україні. Найгірша ситуація в Чернігівській області, яка за показника ми природного приросту (-13‰) займає останнє місце в Україні. На території району мешкають представники понад 100 національностей. Переважна більшість з них (82%) –

українці. Представники етнічних меншин живуть переважно в міських поселеннях, найбільше серед них – росіян, білорусів, поляків, євреїв. Росіяни становлять значну кількість населення обласних центрів, білоруси – прикордонних з Білоруссю територій, поляки – південно-західної частини Житомирщини. Населення розміщене на території району нерівномірно. Його середня щільність – 76 осіб/км², що відповідає середньоукраїнському показнику. Найменша щільність населення – в Чернігівській обл. (41 особи/км²), найвища – в Київській обл. (155 осіб/км²).

Більшість населення району (58%) проживає у міських поселеннях. Найвищий показник урбанізації – в Київській області (82%), цьому сприяє наявність на її території міста Києва. Навколо Києва формується міська агломерація, яка охоплює, крім ядра, ряд міст-супутників (Бровари, Бориспіль, Біла Церква, Васильків, Боярка, Фастів та ін.). Сільське населення проживає у різних за людністю населених пунктах. Вони переважно невеликі (до 300 осіб) у північній (лісовій) частині району і середні та великі (500 – 1500 осіб) у південній (лісостеповій) частині. Значні зміни в розселення внесло відселення людей з територій, що зазнали найбільшого радіаційного забруднення після Чорнобильської аварії.

Значну частину населення району (64%) становить економічно активне населення, що дещо вище загальноукраїнського показника. Воно відзначається високим рівнем професійної та освітньої підготовки, особливо у містах. На сьогодні рівень зайнятості населення невисокий (64%). Рівень безробіття найвищий у Житомирській області.

Більшість трудових ресурсів зайнято в соціальній сфері. Господарство району представляє собою індустріально-аграрний комплекс, що спеціалізується в обробній промисловості, зокрема машинобудуванні, легкій, хімічній і харчовій промисловості, у багатогалузевому сільському господарстві. В останні роки чільне місце в структурі ВРП посідає соціальна сфера.

У регіоні виробляється приблизно 18,5% промислової продукції країни (з них в м. Києві – 12,7%). У галузевій структурі промисловості виділяється машинобудування, продукція якого складає понад 1/4 промислової продукції району. Представлені практично всі види машинобудування – від важкого до точного. Найширшою є географія сільськогосподарського машинобудування (Київ, Біла Церква, Ніжин, Прилуки, Житомир, Ірпінь, Овруч та ін.). Верстатобудування розвинене в Києві, Житомирі. У районі працюють одні з найпотужніших в Україні підприємства точного машинобудування, з виробництва радіота електроприладів, електроустаткування, радіоелектроніки (Київ, Чернігів, Житомир, Коростишів, Васильків, Біла Церква). Найбільший центр транспортного машинобудування – Київ (суднобудування, авіабудування, автомобілебудування, випуск мотоциклів, велосипедів та ін.). Легка промисловість району виділяється текстильною, швейною, взуттєвою галузями. Лляна промисловість орієнтується на місцеву сировину, тому основні підприємства знаходяться в поліській частині району. Найбільшим підприємством галузі є Житомирський льонокомбінат. У бавовняній промисловості переважають невеликі ткацькі підприємства в Києві,

Коростишеві, Острі, Прилуках, Новгороді-Сіверському. Столичний район посідає перше місце в країні за виробництвом вовняних тканин (80%). Вовняна промисловість представлена камвольно-суконним комбінатом та фабрикою первинної переробки вовни в Чернігові, суконними фабриками в Березані, Богуславі, Коростишеві. Хоча найбільші трикотажні об'єднання знаходяться у столиці, географія трикотажних підприємств в районі досить широка: Біла Церква, Бровари (дитячий трикотаж), Житомир (панчішні вироби), Бердичів (рукавиці), Радомишль та ін. На район припадає близько 42% шкіряно-взуттєвої продукції в Україні, її виробляють у Житомирі, Києві, Прилуках, Бердичеві, Чернігові, Білій Церкві.

Одна з провідних галузей промисловості – харчова. Тут виробляється 16% продовольчих товарів України, в тому числі 18% цукру, 15% консервної продукції. Район посідає перше місце в країні за обсягами виробництва м'ясної та молочної продукції. Хмелефабрика в Житомирі переробляє 75% хмелю України. Для району характерний високий рівень концентрації підприємств харчової промисловості.

Значну роль відіграє хімічна промисловість. На місцевій сировині працює Гнідинцівський завод зі стабілізації нафти та виробництва зріджених газів. Найбільші центри хімічних виробництв у районі – Київ, Чернігів, Біла Церква, Житомир, Ніжин, Коростень.

Наявність значної кількості будівельної сировини і потужного споживача зумовлює розвиток промисловості будівельних матеріалів (тут виробляються майже всі їх види). Однією з найстаріших у районі і в Україні є порцеляново-фаянсова промисловість. Вона утворює спеціалізований галузевий куш, до складу якого входять Баранівський, Городницький, Довбиський, Олевський, Коростенський порцелянові заводи, Кам'янодрібський фаянсовий завод, Житомирський завод лабораторного скла та ряд склозаводів. У столичному економічному районі спостерігається найінтенсивніше в Україні житлове будівництво, в основному м. Київ та Київська область.

Сільське господарство району характеризується високою продуктивністю. Частка виробленої в сільському господарстві продукції становить 15% від загальноукраїнського показника. Провідна галузь – рослинництво. В його структурі переважають зернові культури – озима пшениця, ячмінь, жито, овес, гречка, зернобобові. З технічних культур – льон і цукровий буряк (його врожайність найвища в Україні). Значними є також плантації цикорію і хмелю. Тваринництво району спеціалізується на скотарстві, свинарстві, птахівництві. Найкраще вони розвинені в Київській області, яка посідає перше місце в країні за обсягами виробництва м'яса, в т. ч. м'яса птиці, а також яєць і молока.

У районі заготовляють майже 30% заготівлі лісу в Україні.

Транспортна мережа району має чітку радіально-кільцеву форму з центром у Києві. Провідним за обсягами товаро- і пасажироперевезень в районі є автомобільний транспорт. На нього припадає 2/3 усіх вантажоперевезень. Значну роль відіграє залізничний транспорт. Основні залізниці перетинають район у широтному напрямі. Великі залізничні вузли – Київ, Фастів, Ніжин, Бердичів, Чернігів, Житомир, Миронівка. Помітне місце у структурі

вантажоперевезень належить трубопроводному транспорту. Через територію району проходять нафтопроводи "Дружба" та Гнідинці – Кременчук, газопроводи Шебелинка – Київ, Уренгой – Ужгород та ін. Густою є також мережа внутрішніх газопроводів. Значна кількість населення України послуговується аеропортами Києва. З аеропорту Бориспіль здійснюється більшість міжнародних пасажироперевезень. У містах району розвинений міський транспорт, особливо електричний. У Києві найбільші за протяжністю в країні метрополітен (59 км) та лінії швидкісного трамвая. В усіх обласних центрах функціонує тролейбусний транспорт.

Столичний район характеризується нерівномірним розвитком окремих територій. Рівень економічного розвитку Київської області і м. Києва – один із найвищих у країні, а Чернігівської і Житомирської – низький.

Обсяги ВРП м. Києва в 10 раз перевищують ВРП Чернігівської області. На Київ припадає біля 4,5% промислового виробництва країни. Це – важливий центр фундаментальних наукових досліджень, освіти і культури. Тут працюють понад 50 науково-дослідних установ, 52 вищих навчальних заклади, 35 театрів, 32 музеї. Київ сплачує до бюджету країни більше, ніж будь-який інший регіон. У Києві знаходяться центральні офіси адміністративних, управлінських, фінансових установ країни. Притягальна сила столиці сприятливо позначається на розвитку всього регіону лиш частково. Відбувається вимивання людських ресурсів з периферійних територій. У районі сконцентрований величезний науковий потенціал. Тут працює в різних наукових і дослідницьких установах більше половини кандидатів і докторів наук України.

Актуальні проблеми району (економічні, соціальні, екологічні). Тривалий економічний спад у країні, загострення екологічних, соціальних проблем зробили нагальними необхідність стабілізації та піднесення виробництва, створення умов для сталого розвитку суспільства. Досягнення цієї мети передбачає створення умов для сталого розвитку середовища – економічного, соціального, політичного, екологічного й духовного. А це можливо тільки за умови забезпечення комплексного економічного й соціального розвитку цілих регіонів країни, одним з яких є Столичний район.

Економічна криза зумовила різке скорочення виробництва, яке, у свою чергу, викликало такі негативні явища, як зниження рівня життя населення, безробіття, зростання соціальної напруги. У вирішенні цих проблем першочерговим заходом є піднесення рівня економіки. Для цього слід провести реструктуризацію господарства, визначити пріоритетні галузі, для розвитку яких у регіонах є найкращі умови. Для Столичного економічного району такими галузями є харчова й легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів, деревообробна промисловість, науко- і трудомісткі галузі машинобудування, сільське господарство. Зрушення в економіці можливі лиш за умови технічного переоснащення виробництв. Для цього треба залучати значні інвестиції, як внутрішні, так і зовнішні. Хоч у Києві і Київській області осідає значна частина інвестицій, що надходять в Україну з-за кордону, розміри їх незначні порівняно з потребами і спрямовані вони переважно на розвиток

посередницької інфраструктури, часом – у сферу обслуговування, тобто в галузі, які забезпечують швидке повернення капіталів.

У регіоні склалася значна невідповідність між виробництвом сільськогосподарської продукції та її переробкою. Район не в змозі переробити на власних підприємствах харчової промисловості цю продукцію повністю. Розвиток галузі має відбуватись шляхом впровадження нових технологій, поглиблення переробки сільськогосподарської сировини, розширення мережі малих підприємств, які здатні швидше пристосуватись до потреб ринку.

Комплексний розвиток району вимагає вдосконалення територіальної організації господарства, зменшення контрастності в розвитку центру й периферії. Цьому сприятиме активізація соціально-економічного розвитку окраїнних територій, особливо північної та північно-західної поліської частини району. Необхідно «оживляти» занепадаючі села з людністю до 200 чол. Оптимізація господарства Києва має бути спрямована на обмеження екстенсивного розвитку промисловості та екологізації виробництв, розвиток соціальної інфраструктури, належної адміністративному центру держави, пріоритетний розвиток наукоємних виробництв та інформаційних технологій. Вирішенню цього сприяли б створення технопарків, технополісів на основі науково-технічного потенціалу м. Києва та загалом району.

Надмірне антропогенне навантаження, яке посилилося наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС, вимагає поліпшення екологічної ситуації в районі через реалізацію міжнародних програм «Чорнобиль», «Дніпро», дотримання вимог понад 20 конвенцій і угод з охорони навколишнього середовища, учасницею яких є Україна.

Столичний економічний район, особливо його поліська частина, ще порівняно недавно були одним з найчистіших в екологічному відношенні регіонів України. Однак аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р. погіршила екологічну ситуацію не тільки в Україні. Територію площею понад 3 тис. км² віднесено до зони безумовного відчуження. Її периметр сягає 223,5 км, з них 169 км прилягає по території Столичного району (решта із 186 населених – в Білорусі). За перший рік після аварії із зони відселено 116 тис. осіб, у тому числі з України - 90 тис. осіб. з 75 населених пунктів. Встановлено, що сильно забруднена радіонуклідами більша частина економічного району, включаючи частину міста Києва. На забрудненій території проживає понад 3 млн. осіб. Ситуація ускладнюється ще й тим, що аварія сталася безпосередньо біля Дніпра та його найповноводнішої притоки Прип'яті, водою з яких користується майже 3/4 населення України. Радіоактивне забруднення вод Київського водосховища перевершило доаварійне у 2000 разів, донних відкладів - у 500 тис., вищих водних рослин - у 13 тис, молюсків - в 35 тис, риби - у 1000 разів. У районі, особливо в Житомирській області, виходять на поверхню або залягають близько до неї породи з підвищеною радіоактивністю. За цих умов додаткова радіоактивність робить ці території дуже небезпечними. Значно ускладнився стан земельних ресурсів. Через сильне радіаційне забруднення в районі з використання вилучено 65 тис. га ріллі. Крім того, значні території вилучаються з обігу через

заболочення, ерозію ґрунтів, втрату ними родючості. Посилилася деградація ґрунтів через спрацювання ресурсів гумусу. На землях громадського сектора сільськогосподарського виробництва внесення мінеральних добрив зменшилося удвічі. Практично майже припинено внесення органіки.

Серед міст району найбільшу частку викидів в повітря дає м. Київ.

Практика екстенсивного лісокористування в районі спричинила значне виснаження лісів, погіршення структури лісового фонду, зниження його продуктивності. Сьогодні понад 90% площі займають молоді насадження і середньостиглі ліси. Інтенсифікація проміжного користування в останні роки призвела до того, що фактичні запаси досягаючих і стиглих деревостанів становлять більше половини потенційно можливих. Значної шкоди лісам завдають лісові пожежі. Для стійкого розвитку економічного району та вирішення екологічних проблем потрібно: завершити виконання програми «Чорнобиль»; скоротити до оптимальних розмірів виробництво і споживання природних ресурсів, насамперед газу, вугілля, лісу, прісної води, використання земель в обробі тощо; сформувати ефективну інвестиційну політику, спрямовану на розробку, освоєння і використання природо- та ресурсозберігаючих технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

1. Дайте характеристику Столичного економічного району.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ І

1. Визначення паливно-енергетичного комплексу та його структура.
2. Техніко-економічні особливості кольорової металургії.
3. Найбільші ГЕС України (5 шт.)
4. Найбільші машинобудівні заводи України (5 шт.)
5. У структурі лісопромислової промисловості провідне місце займає:
 - А) лісозаготівля;
 - Б) целюлозно-паперова промисловість;
 - В) меблеві підгалузі.
6. Вугледобувні підприємства Дніпровського басейну розташовані в областях:
 - А) Дніпропетрівської, Запорізької, Миколаївської;
 - Б) Черкаської, Житомирської, Кіровоградської,
 - В) Дніпропетровської, Донецької, Запорізької
 - Г) Київської, Чернігівської, Житомирської
7. Виробництво труб територіально розміщено в містах:
 - А) Костянтинівка, Луганськ, Слов'янськ;
 - Б) Нікополь, Харцизьк, Новомосковськ;
 - В) Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук;
 - Г) Маріуполь, Макіївка, Керч.
8. Області, які утворюють Полісся і гірську частину Карпат.
9. Проблеми хімічного комплексу та шляхи його розвитку.

10. Як галузь відіграє провідну роль в машинобудуванні України?
- А) важке і енергетичне;
 - Б) транспортне та сільськогосподарське;
 - В) верстатобудування і інструментальна промисловість;
 - Г) точне машинобудування та приладобудування
11. Які галузі в розміщенні залежать від споживчого фактора:
- А) важке і енергетичне;
 - Б) транспортне та сільськогосподарське;
 - В) верстатобудування і інструментальна промисловість;
 - Г) точне машинобудування та приладобудування.
12. Великі центри верстатобудування?
13. Великі центри суднобудування:
- А) Маріуполь, Донецьк, Керч;
 - Б) Херсон, Керч, Київ;
 - В) Кропивницький, Харків, Одеса;
 - Г) Запоріжжя, Київ, Львів.
14. В яких центрах розміщено автомобілебудування?
15. Області, для яких характерна найбільша концентрація хімічної промисловості:
- А) Дніпропетровська, Запорізька; В) Львівська, Закарпатська;
 - Б) Донецька, Луганськ;
 - В) АР Крим, Одеська;
 - Г) Сумська, Черкаська.
16. Основне паливо, яке використовується електростанціями:
- А) кам'яне вугілля;
 - Б) буре вугілля;
 - В) природний газ;
 - Г) ядерне паливо;
 - Д) нафта і нафтопродукти.
17. Які галузі є галузями спеціалізації спеціалізації Столичного економічного регіону?
18. Особливості соціально-культурної підгалузі соціального комплексу України?
19. Що таке КВЕД, його призначення в економіці, система кодування?
20. Варіанти функціональної структури економіки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Характеристика поняття ТРТ (сутність, нерівність, види, рівні, умови).
2. Систематизація чинників РПС.
3. Які теорії відносяться до групи концепцій «факторів розвитку і розміщення»?
4. Охарактеризуйте сутність природно-ресурсного потенціалу.
5. Що таке агломерація, види агломерацій, приклади агломерацій в Україні
6. Що таке місто? Скільки в Україні міст і СМТ?
7. Класифікація міст за виконуваними функціями (по 5 прикладів):

8. Характеристика рекреаційних ресурсів України.
9. Характеристика форми ТОПС: комбінування та диверсифікація.
10. Які основні групи галузевого районування?
11. 10 найбільших підприємств металургійного комплексу.
12. У структурі виробництва кольорової металургії найбільше значення має промисловість:
 - А) ртутна;
 - Б) нікелева;
 - В) свинцево-цинкова;
 - Г) мідна;
 - Д) благородних і рідкісних металів;
 - Е) магнієва;
 - Ж) алюмінієва.
13. Дайте визначення: Кольорова металургія – це
14. Глібовське і Задорненське родовища природного газу експлуатуються в районі:
 - А) Дніпровсько-Донецькому;
 - Б) Причорноморському;
 - В) Прикарпатському;
15. Основні нафтопереробні заводи України (назва і область, де розташований).
16. Найбільші ТЕЦ України (5 ТЕЦ).
17. Газопроводи України (3 газопроводи).
18. Де зосереджена уранова промисловість.
19. Дайте визначення: ПЕК – це
20. ГАЕС в Україні (2 ГАЕС).

РЕКОМЕНДОВАНА І ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О.В., Кудлай А.В., Петряєв О.О. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Конспект лекцій для студ. усіх спец. всіх форм навч. – Х.: ХНЕУ, 2005.
2. Антонік В.І., Ковальчук В.А., Кононенко В.Д. та ін.. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. Для студ. екон. спец. ВНЗ. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005.
3. Арапова В.І., Кузьміна О.М., Рябіна Л.Б. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посіб. – Вінниця: Тезис, 2005.
4. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В., Вступ до економічної соціальної географії: Підручник. – К.: Либідь, 1997.
5. Голиков, А.П., Казакова, Н.А. Стратегія регіонального розвитку: європейський контекст. – Харків: Екограф, 2008. – 179 с.
6. Димченко О.В. Регіональна економіка: Навч. посібн. [Текст] / О.В. Димченко. – Харків: ХНАМГ, 2010. – 221 с.

7. Долішній М.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: навч. посіб. / М.І. Долішній, Ю.І. Стадницький, А.Г. Загородній, О.Е. Товкан. – Л. ; Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2003. — 256 с.
8. Дорогунцов С.І. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: навч. посіб. / С.І. Дорогунцов, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Стафед-2, 2001. — 143 с.
9. Жук М.В. Регіональна економіка: Підручник. / М.В. Жук. – К.: Академвидав, 2008. – 416 с.
10. Заблоцький Б.Ф. Регіональна економіка: навч. посіб. / Б.Ф. Заблоцький. – Л.: Новий світ-2000, 2007. — 548 с.
11. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994.
12. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи): Навч. Посібник. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997.
13. Купалова Г.І., Клиновський А.Б. Розвиток та розміщення продуктивних сил регіону: соціально-економічні аспекти. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005.
14. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навч. пос. / З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів. – Львів: вид-во «Магнолія 2006», 2009. – 639 с.
15. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія з основами теорії. – К.: Знання, 1998.
16. Поповкін В.Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наук. Думка, 1993.
17. Регіональна економіка: Тексти лекцій // За заг. ред. М.І. Фащевського, О.В. Ольшанської. – К.: КНЕУ, 2009. – 328 с.
18. Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посіб. / Автори С.І. Дорогунцов та ін. – К.: КНЕУ, 2000.
19. Розміщення продуктивних сил України: Навч. посіб. / За ред. В.В. Ковалевського та О.М. Михайлюк. – К.: Либідь, 1996.
20. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. В.В. Ковалевський, О.М. Михайлюк, В.Ф. Семенов та ін. – К.: Знання, 1998.
21. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Г.П. Качана – К.: Вища шк., 1998.
22. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Підручник. – К.: Вікар, 2006.
23. Хвесик М.А. Размещение производительных сил и региональная экономика: уч. пособ. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Изд-во: Кондор, 2009. – 344 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. <http://www.rada.gov.ua>
2. <http://me.kmu.gov.ua>
3. <http://www.ukrcensus.gov.ua>

4. www.ukrstat.gov.ua/
5. <http://www.ukrrudprom.ua>
6. <https://focus.ua>
7. ird.gov.ua/pe
8. eip.org.ua
9. www.economukraine.com.ua
10. <https://www.epravda.com.ua>
11. <https://business.ua>